

परिच्छेद-एक

परिचय

१.१ शोध शीर्षक

आज भन्दा २५५० वर्ष अघि लुम्बिनीमा सिदार्थ गौतमको जन्म भएको थियो । उनले २९वर्षको उमेरमा मानवीय सुख त्यागेर आफ्नो गृहनगर (कपिलवस्तु) त्याग गरी ६ वर्षसम्म बोधगयामा कष्टकर तपस्या गरेर ३५ औं वर्ष सम्यक सम्बोधि ज्ञान लाभ गरे । उनले बोधगयामा साक्षाकार गरेको अपूर्व सम्यक सम्बोधिज्ञान लाभ गरे पछि मात्र सिद्धार्थ गौतम बुद्धका नामले चिनियो। यस बोधिज्ञानलाई सबभन्दा पहिले उनले आफ्नै साथीहरूलाई मृगदावनमा धर्मप्रवचन गरे । यस प्रवचनलाई बौद्धजगतमा 'धर्मचक्रपरिवर्तन' भन्ने गरिन्छ। यहीदेखि बुद्धको बोधिधर्म र उनका अनुयायीहरूको सुत्रपात भएको मानिन्छ। ४५ वर्ष सम्म मानव मात्रको कल्याणको लागि अटूट रूपमा आफूले पहिल्याएको ज्ञान प्रचार गरेर बुद्धले ८० वर्षको पूर्णायुमा कुशीनगरमा महापरिनिर्वाण लाभ गरे ।

बुद्धको बोधिज्ञान भित्र चार आर्य सत्य, (अष्टाङ्गीक मार्ग) आठवटा दुःखबाट विमुक्ती हुने बाटो छ । संसार दुःखमय छ, दुःखको कारण छ, र दुःखको मूल कारण के हो ? त्यसैलाई जरोदेखि समाएर त्यसको निर्मूल गर्ने उपायलाई निर्वाण भनिन्छ । यस्तो दूर्लभ तथा महत्वपूर्ण दुःखमुक्तिको बाटो, निर्वाण सवैले लाभ गर्न सकिन्छ, भन्ने ज्ञानको उनले आमरण प्रचार-प्रसार गरे । जसलाई हामी बुद्ध धर्म भन्दछौं । यो धर्मलाई त्यतिबेला धेरैले सहजरूपमा अंगिकार गरे । राजा, प्रजा, धनी, गरीब, त्यतिबेलाका वर्णाश्रमी समाजमा ब्राह्मणदेखि शुद्रसम्म सवैले बुद्धधर्मलाई आत्मसात गरी त्यसका अनुयायी बने । भगवान बुद्धले धर्म उपदेश दिने क्रममा विभिन्न जनजाति, वर्ग लगायत भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक र उपासिकाहरूको विभिन्न समूह बन्दै गए । कालान्तरमा महिला उपासिकाहरूको सहभागिता सागसागै भिक्षु आनन्दको विशेष अनुरोधका कारण भिक्षुणीहरूको पनि संघमा प्रवेश भयो ।^१ यसरी बुद्ध धर्मको प्रचार प्रसारमा भिक्षु, भिक्षुणी, उपासक उपासिकाका समूहलाई चतुर्वर्ग अथवा चार समूहको स्वरूपमा विकास भएको देखिन्छ । यसलाई पछि चतुर्तत्त्व पनि भनियो ।

^१ लोचनतारा, तुलाधर,, "बुद्धशासनमा भिक्षुणीहरूको देन", (धर्मकीर्ति: अङ्क १ बु.स. २५४१) पृ.९

यी चार तत्त्वहरूको आधारमा भगवान बुद्धको धर्म लिने छ, भन्दा अत्युक्ति नहोला । भिक्षु, भिक्षुणी उपासक र उपासिका चार परिषद्लाई बुद्ध शासन हाक्ने चारवटा पाङ्ग्राको रूपमा प्रतिस्थापित गराएका छन् । बुद्ध धर्ममा महिलाहरूलाई पनि पुरुष सरहसम्मान र स्थान दिएका छन् ।

बुद्धधर्मको विकासमा महिलाहरूले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको पाउछौं । बुद्धधर्मको प्रतिपालनामा बुद्धकाल देखिनै सक्रिय महिलाहरूमा महाप्रजापति गौतमी धम्मदिना, खेमा, उत्पलवर्णा, सुजाता, विशाखा, सुप्रिया, अम्बपाली आदिलाई उदाहरणीय मान्न सकिन्छ ।

२९ वर्षसम्म गौतमबुद्धलाई कपिलवस्तुमा स्याहार सुसार गरेकी उनकी विमाता (सौतेनी आमा) महाप्रजापति गौतमी थिए । उनी बुद्धधर्म अनुयायी प्रथम भिक्षुणी थिइन, जसलाई भिक्षु आनन्दको (बुद्धले निजी सेवक) विशेष अनुरोधमा पहिलोपल्ट बुद्ध शासनमा भिक्षुणीको उपमा दिलाएका थिए । उनीपछि भिक्षुणी संघमा गृहस्थी जीवनबाट विरक्तिएका महिलाहरू समेतका लागि एउटा शरणमा जाने संघ बन्न पुग्यो । भगवान बुद्धका उपदेश र शिक्षा दुवै महिला र पुरुषले अनुशरण गर्न सकिने भएकोले भिक्षु र उपासकलाई मात्र नभएर भिक्षुणी र उपासिकाले पनि श्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी र अर्हत यी चार पद प्राप्त गर्ने प्रावधान मिल्यो । बुद्ध शासनमा भिक्षुणीहरूको महत्वपूर्ण स्थान भएर नै “भगवान बुद्धले दुई जना भिक्षुणीहरूलाई “अग्रश्राविका” जस्तो सम्माननीय पद दिनु भएको थियो ।^६” भिक्षुणीहरूको उद्गार संकलन गरिएको ग्रन्थ “थेरी गाथा पनि बुद्धधर्ममा बुद्ध बचन सरह नै मान्यता प्राप्त छ ।^७

ई.पू. तेस्रो शताब्दीताका सम्राट अशोकको शासनकालमा पनि बुद्ध धर्ममा महिलाहरूले महत्वपूर्ण योगदान दिएका थिए । “उनकी रानी विदिशा र छोरी संघमित्राको बुद्ध धर्मको प्रति भुकाव र छोरी भिक्षुणी भएर यस सद्धर्मको प्रचार प्रसारका लागि लंका (श्रीलंका)मा पुगी त्यहाको रानीलाई प्रब्रजित गराएको इतिहास छ ।^८ श्रीलंकाको बुद्धधर्मको इतिहासमा संघमित्राको महत्वपूर्ण योगदान रानी अनुला समेतलाई प्रब्रजित गरी बुद्धधर्मको प्रचार गर्नुमा छ । यसै क्रममा नेपालको बुद्धधर्मको इतिहासमा चारुमतीलाई अशोकको छोरी

^२ उही ।

^३ उही ।

^४ ऐ. एस अलटेकर,, *द पोजिसन अफ बुधेन इन हिन्दु सिधिलाइजेसन*, (दिल्ली ज्योतिलाल बनारसी दास ई.सं. १९६०), पृ. २१० ।

मानिनु र उनको सक्रिय योगदानबाट चारुमती विहार (चावहिल)को स्थापना भएको वंशावलीहरुमा उल्लेख भएबाट प्रष्ट हुन्छ ।

त्यसपछि लिच्छविकालमा पनि महिलाहरुले बुद्धधर्ममा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको कुरा चावहिल कै एक अभिलेखमा उल्लेख भएको पाउछौं ।^४ यसबाट त्यतिबेला आरम्भिक बुद्धधर्मको इतिहास थेरवादबाट भएको स्पष्ट हुन्छ । थेरवादमा मात्र भिक्षु र भिक्षुणीहरुको छुट्टाछुट्टै संघको प्रावधान छ, पछि लिच्छविकालीन अभिलेखहरुमा त्यतिबेला बौद्ध भिक्षु तथा भिक्षुणीहरुको संघको बारेमा स्पष्ट उल्लेख भएबाट पनि प्रष्ट हुन्छ । तर निकैपछि सातौं शताब्दीतिर मात्र बज्रयानी बौद्ध धर्मको प्रभाव परेको देखिन्छ । यसकालमा प्राप्त अभिलेखहरुमा त्यतिबेलाका महिलाहरुले बुद्ध धर्मलाई महत्वपूर्ण योगदान दिन उपासक तथा भिक्षुणीहरुले विकसित तुल्याएको देखिन्छ ।

मध्यकालमा पनि बुद्ध धर्मको विकास भएको देखिन्छ । शंकराचार्य जयस्थिति मल्लको कालमा गृहस्थधर्मको प्रभावले थेरवादको परम्परा क्रमशः पलायन भयो । जसले गर्दा बौद्ध भिक्षु भिक्षुणीहरु विवाह गरी बहाल वहिमा बस्न थाले र वहि द्योः को परम्परा शुरु भयो । जसले तन्त्रयान र बज्रयानको परम्परालाई निरन्तर दियो यस बज्रयानको पुजारीहरु पनि बौद्ध नै थिए भने नकिको पनि परम्परा शुरु भयो जुन अहिलेसम्म पनि चलिरहेकै छ । यसरी मध्यकालमा पनि बौद्ध धर्ममा महिलाहरुको देन रहेको थियो ।

यो क्रम आधुनिककालमा पनि निरन्तर रुपले चलदै आएको पाईन्छ । राणा कालमा भने भिक्षुहरुलाई देश निकाला गरियो र तत्कालीन समयमा भिक्षुहरुको साथसाथै भिक्षुणीहरुलाई पनि देश निकाला गर्लान कि भनेर “अनागारिका (भिक्षुणी) धर्मपालीले श्री ३ सरकार चन्द्रशमशेरलाई विन्तिपत्र चढाएको पाइन्छ ।^५ अनागारिका धम्मवती प्रथम पटक वर्माबाट नेपाल फर्के पछि उनले ऋषिणी (दशशील माता) प्रव्रज्या गराउने पूर्णजागरण गरिन । यस प्रथामा “राणाकालीन शासक मोहन शमशेरका बैठकेकी छोरी मन्दिरा र पूर्णलक्ष्मीलाई प्रथम पटक ऋषिणी प्रव्रज्या गराएका थिए ।”^६

^४ डा. जगदिश चन्द्र रेग्मी, प्राचीन नेपाली संस्कृति, (काठमाण्डौ : साभा प्रकाशन वि.स.२०४०) पृ.१४८

^५ डा. सुमन. कमल तुलाधर “बुद्धधर्ममा नेपालमा अनागारिकाहरुको देन” अनुवादमा:- श्री ओज-मान श्रेष्ठ, प्र.स. २५४१ वर्ष १५, अङ्क-१, पृ.५३

^६ अनागारिका धम्मवती संग लिएको अन्तर्वार्ता अनुसार

यसरी यो प्रथा पनि बुद्ध धर्म अन्तर्गत नै पर्ने भएकोले राणा कालमा पनि राणा शासकका महिलाहरु बुद्ध धर्ममा महत्वपूर्ण योगदान गरेको पाउछौं । जे होस्, महिलाहरुले बुद्ध धर्मको विकासक्रममा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको प्रमाणित हुन्छ । वर्तमानमा पनि नेपालमा बुद्ध धर्मको प्रचारप्रसार र श्री बृद्धिका लागि नेपाली महिलाहरुको विशिष्ट योगदानलाई नर्कान सकिदैन । नेपालमा विद्यमान अनागरिका संघले सबल रुपमा बुद्ध शासनलाई चीरस्थायी बनाउन अत्यन्त महत्वपूर्ण योगदान गरिरहेको छ भने उपसिकाहरुले पनि त्यतिकै महत्वपूर्ण टेवा पुऱ्याइरहेको सर्वविदितै छ ।

१.२ समस्याकथन

आदिमकालदेखिनै महिलाहरुको समृद्ध मानव समाज र संस्कृति निर्माणमा महत्वपूर्ण योगदान रही आएको भएता पनि उनीहरुको योगदान पितृसत्तात्मक समाजमा उपेक्षित रहेको देखिन्छ। प्राचिनधर्म संस्कृतिमा महिलाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको र यिनीहरुलाई जननी, माता, भगिनी, भाग्यवान जस्ता विविध विशेषणले सम्मान गरेता पनि व्यवहारमा जहिले पनि पिछडिरहेको महसुस हुन्छ । बुद्धधर्ममा सुजाताको पायशदान बाट बोधिज्ञान लाभ गर्न सहायक भएको कुरा स्वयं भगवान बुद्धले मुक्तकण्ठले प्रशंसा गरेता पनि शुरुमा बौद्ध भिक्षुणीको संघ स्थापना गर्न यिनीलाई अनुमति प्रदान गर्न समेत कठिन भएको कुरा यहा विर्सन सकिदैन। बुद्धधर्ममा महिलाहरुको थुप्रैदेन रहेता पनि, यस बारेमा यथोचित अध्ययन भएको पाइदैन । तसर्थ, यस शोधकार्यमा निम्न बुदाहरुलाई समस्या कथनको रुपमा लिइनेछ ।

१. बुद्ध धर्मको विकासमा महिलाहरुको योगदानको बारेमा अध्ययन गर्ने,
२. बुद्ध धर्म मा महिलाहरुले पालन गर्ने शीलको बारे अध्ययन गर्ने ।
३. नेपालमा बुद्धधर्मको विकासमा नेपालका महिला उपासिका तथा अनागरिकाहरुको योगदान बारेमा अध्यायन गर्ने ।
- ४ नेपालमा ऋषिणी प्रव्रज्या (दशशीलवती) को बारेमा अध्ययन गर्ने,

१.३ उद्देश्य

कुनै पनि शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य निर्दिष्ट गरिएको हुन्छ ।

१. यस शोधकार्यको मुख्य उद्देश्य त्रि.वि.वि. को स्नातकोत्तर तहको नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व विषयको दशौं पत्रको आंशिक परिपूर्ति गरि स्नातकोत्तर तहको उपाधि हासिल गर्नु हो ।
- २ नेपालमा बुद्धकाल प्राचीन, मध्यकाल र आधुनिककालमा बौद्ध महिलाहरुले बुद्धधर्मप्रति दिएको योगदान बारे प्रकाश पार्नु ।

१.४ महत्व

बुद्ध धर्ममा गृहस्थ, उपासक र उपासिकाहरु तथा अनागरिकाहरुको महत्वबारे यथोचित रूपमा हालसम्म अध्ययन नभएको हुनाले यो अध्ययनको विषय सान्दर्भिक देखिन्छ । हालसम्म स्नातकोत्तर तहमा यस विषयको शोध लेखन भएको छैन तसर्थ बुद्ध धर्मको विकासक्रममा महिलाहरुको भूमिका भन्ने मेरो शोध कार्यबाट पूर्ति हुन्छ भन्ने मेरो विश्वास छ ।

१.५ अध्ययन क्षेत्र र सिमा

यस शोधकार्यको अध्ययनको सीमा र विषय नेपालको बौद्धधर्म महिलाहरुसित सम्बन्धित हुनाले बुद्धकाल देखिकै यस धर्म र अनुशीलनको संस्कृति माथि केन्द्रित रहेको छ ।

१.६ अध्ययन विधि

यस बुद्ध धर्मको विकासक्रममा महिलाहरुको भूमिका विषयको शोधकार्यका लागि फोटो,अवलोकन,अन्तर्वाता विधिबाट प्राथमिक स्रोत संकलन गरिएको छ। र पूर्वसाहित्य समिक्षालाई द्वितीय स्रोतका रूपमा प्रयोग गरेर यो अनुसन्धानको क्रम अघि बढाइएकोछ । बुद्धकालीन,प्राचीन र मध्यकालीन समयको महिलाहरुको बारेमा गर्न लेखिएको इतिहास र आख्यानहरुलाई द्वितीय स्रोतको सहायताबाट अध्ययन गरिनेछ । जसमा विभिन्न विद्वानहरुको पुस्तक,ग्रन्थ र पत्रपत्रिकामा प्रकाशित लेखहरु पर्दछन् ।

प्राथमिक स्रोतको लागि निम्न पद्धति प्रयोग गरिएको छ ।

क. प्रत्यक्ष अवलोकन

आधुनिककालमा बौद्धधर्ममा महिलाहरुको योगदानको बारेमा जानकारी लिन प्रत्यक्ष रुपमा गएर अवलोकन गरेर अध्ययन गरिएको छ, जसबाट शोधकार्यमा बढी गुणात्मकता हुने विश्वास छ। जस्तै:- ऋषिणी प्रब्रज्या भैरहेको बेलामा स्वयं उपस्थित थिए।

ख. अन्तर्वार्ता

अन्तर्वार्ता अनुसन्धान गर्नका लागि अति महत्वपूर्ण विधि हो। यस शोधकार्यको लागि यो विधिको पनि सहयोग लिइएको छ। बुद्धकालिन समाजमा महिलाको स्थितिको बारेमा र वर्तमान समयमा महिलाको स्थितिको बारेमा जानकारी पाउन विभिन्न बौद्ध भिक्षु, अनागारिकाहरुसाग अन्तर्वार्ता लिइएको छ, भने आधुनिककालमा भएको बौद्ध गतिविधिको पनि अन्तर्वार्ताद्वारा नै अनुसन्धान गरिएको छ। अन्तर्वार्ता औपचारिक तथा अनौपचारिक दुवै हुन सक्छ। औपचारिक अन्तर्वार्ता नियोजित रुपमा व्यवस्थित ढङ्गले गरिएको छ, भने जसमा प्रश्नको प्रकार क्रम मिलाएर लिइएको छ, भने अनौपचारिक अन्तर्वार्ता प्रत्यक्ष अवलोकन गर्न जाने क्रममा उपस्थित व्यक्तिसाग व्यक्तिगत तथा सामुहिक रुपमा लिइएको छ। अन्तर्वार्ताको क्रममा आवश्यकता हेरी टिपोट गर्नुको साथै टेपरेकर्डर र फोटोबाट आवश्यक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ।

ग. फोटोग्राफी (छवि चित्र)

अनुसन्धानको क्रममा प्रयोग हुने प्राथमिक स्रोतको रुपमा फोटोग्राफीलाई पनि महत्वपूर्ण विधिको रुपमा लिइन्छ। जसले अनुसन्धानलाई प्रामाणिक बनाउछ। यस शोधकार्यमा अमरापुर विहार बुद्धमतीमा भएको ऋषिणी प्रब्रज्या तथा कुशीनगरमा भएको अनागारिका प्रब्रज्याको फोटोबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ। यसबाट मेरो अनुसन्धान गुणात्मक एवं प्रामाणिक हुन्छ, भन्ने मेरो विश्वास छ।

द्वितीय स्रोतसमीक्षा निम्नअनुसार गरिएको छ।

१.६ पूर्वकार्य समीक्षा

बुद्धको जीवनी, बौद्ध धर्म र संस्कृति बारेमा धेरै विद्वान्हरुले अध्ययन गरेका छन्। बुद्धधर्मकालीन समयको महिलाहरुको बारेमा पनि अध्ययन भएको पाइन्छ। तर बौद्धकालदेखि हाल वर्तमान कालसम्मको महिलाहरुको अध्ययन भने भएको जस्तो लाग्दैन।

अध्ययनको सिमाना भित्र रहेर प्राप्त स्वदेशी विदेशी पुस्तकहरूको अध्ययन र कम समयमा जति पुस्तक पाए त्यतिको अध्ययन गरिएको छ ।

१.६.१ डेनियल राईट “हिस्ट्री अफ नेपाल” प्रकाशक: पुनःमुद्रित नेपाल ऐन्टिक बुक, काठमाडौं, १९७२ ।

यस पुस्तकमा सम्राट अशोकले नेपालमा बुद्ध धर्मको प्रचार गरेको साथमा उनको छोरी चारुमतीले चावहिलमा विहार बनाई भिक्षुणी संघलाई दान दिएको उल्लेख गरेका छन् । यसै पुस्तकमा मध्यकालमा बुद्ध धर्मको गतिविधि बारे पनि उल्लेख गरेको छ ।

१.६.२ भिक्षु अमृतानन्द, “बौद्धकालिन महिला भाग १ र २” प्रकाशक: आनन्दकुटी स्वयम्भु, काठमाडौं, १९७३ ।

यस पुस्तकमा लेखकले बौद्धकालमा महिलाहरूको बारेमा आधिकारिक एवं महत्वपूर्ण तथ्य प्रदान गरेको छ ।

१.६.३ ऐ. एस., अलटेकर, “द पोजीशन अफ वुमन इन हिन्दु सिमिलाजेसन” दिल्ली: प्रकाशक मोतीलाल बनारसीदास प्रा. लि. १९६०

हिन्दू संस्कृतिमा महिलाहरूको स्थानको बारेमा अध्ययन गरिएको यस पुस्तकमा बौद्ध धर्मका महिलाहरूका बारेमा पनि केही उल्लेख गरिएको छ । जस्तै: सम्राट-अशोकको छोरी संघमित्रा, भिक्षुणी महासंघमा प्रवेश गरेको उल्लेख छ । त्यस बेला महिलालाई भिक्षुहरूले भिक्षुणी बनाउने परम्परा थिएन् । त्यसैले उनी श्रीलंकाको रानीलाई प्रव्रजित गराउन श्रीलंका पुगेकी थिइन् ।

१.६.४ डा. जगदिशचन्द्र, रेग्मी, “प्राचीन नेपाली संस्कृति” ललितपुर: साक्षा प्रकाशन, २०४० ।

यस पुस्तकमा लेखकले लिच्छविकालमा पनि बौद्ध धर्मको विकास क्रमको सिलसिलामा महिलाहरूको भूमिका बारेमा पनि चर्चा गरेका छन् ।

१.६.५ भिक्षु अमृतानन्द, “बुद्धकालिन श्राविकका चरित्र” काठमाडौं: प्रकाशन आनन्दकुटी स्वयम्भु, काठमाडौं, १९७४ ।

यस पुस्तकमा लेखकले बुद्धकालीन समयमा भिक्षुणी भएका महिलाहरुको बारेमा उल्लेख गरेका छन् । यसबाट पनि त्यति बेलाको भिक्षुणी जीवन कस्तो रहेछ भन्ने जानकारी हुन आउछ ।

१.६.६ पि.भि. वापत, “२५०० इयर्स अफ बुद्धिजम” प्रकाशन, मिनिस्ट्री अफ इनफरभेसन एण्ड बोर्डकास्तोङ्ग गभरमेन्ट अफ इन्डिया, १९७१ ।

यस पुस्तकमा भिक्षु पातीमोक्ख, भिक्षुणी पातीमोक्खको साथै विनय पिटकको बारेमा उल्लेख गरेका छन् । उनले प्रथम भिक्षुणी भएको महाप्रजापति गौतमीको बारेमा पनि उल्लेख गरेका छन् ।

१.६.७ डा. भीमशव रामजी आंबेद्रकर, “भगवान बुद्ध और उनका धर्म,” अनुवादक भदन्त आनन्द कौसल्यायन, प्रकाशक, बुद्ध भूमि, नागपुर १९९७ ।

यस पुस्तकमा बुद्ध धर्म र वैदिक धर्मको बारेमा उल्लेख गरेका छन् भने चण्डालिकालाई दिएको उपदेशको बारेमा पनि उल्लेख गरेका छन् ।

१.६.८ भिक्षु महाप्रज्ञा, “ललितविस्तर” प्रकाशन आनन्दकुटी दायक सभा स्वयम्भू, ने.स. १०९८ ।

यस पुस्तकमा पाली भाषामा बुद्धको जीवनीको साथसाथै प्रजापति गौतमी प्रव्रजित हुदा लिएको आठ वटा नियमको पनि उल्लेख गरेका छन् भिक्षु तथा भिक्षुणीहरुको नियमको बारेमा पनि उल्लेख गरेका छन् ।

१.६.९ भिक्षु अमृतानन्द थेर “अ सर्ट हिस्टोरी अफ थेरवाद बुद्धिजम इन नेपाल:”, काठमाडौं: प्रकाशक आनन्दकुटी विहार ट्रस्ट, काठमाडौं, १९८२ ।

यस पुस्तकमा नेपालको थेरवाद बुद्धधर्म बारे उल्लेख गरिएको छ । यसमा कसरी भिक्षु अमृतानन्दले श्रीलंकाली धर्मदुतलाई नेपाल ल्याई निष्कासित भिक्षुहरुलाई फेरि नेपालमा भित्राए भन्ने कुरा उल्लेख भएको छ ।

१.६.१० बज्रमुनि बज्राचार्य “नेवा: संस्कार परिचय”, प्रकाशन ने यला ने. सं. पालमण्डल घा:चा धुकु, ने. सं. ११२० ।

यस पुस्तक नेवारहरुको संस्कृति दशक्रमविधि बारे उल्लेख गरिएको छ ।

१.६.११ भिक्षु ज्ञानपूर्णिक, “उभय पातिमोख्व” प्रकाशक आनन्दकुटी विहार काठमाडौं बु.स. २५३२ ।

यस पुस्तकमा भिक्षु भिक्षुणीहरुले पालन गर्नु पर्ने नियमको बारेमा मात्र उल्लेख गरिएको छ ।

१.६.१२ विधावती मालविका, आदर्श बौद्ध महिलापि, अनुवादिका अनागरिका माधवी प्रकाशक धर्मकिर्ति बौद्ध-अध्ययन गोष्ठी, बु.सं. २५३५ ।

नेवारी भाषामा लेखेको यस पुस्तकमा बौद्धकालिन महिलाहरुको बारेमा उल्लेख छ । यसको नेपाली अनुवाद अनागरिका माधवीले गरेकी छिन् । यस पुस्तकमा कृशागौतमीलाई पनि बुद्धकालिन महत्वपूर्ण महिला र उनले गरेको योगदानको उल्लेख गरेको छ ।

यसमा भगवान बुद्धले मनोचिकित्सकको रूपमा महिला मनस्थितिलाई सन्तुलित पारेको संवेदनशील कथा छ ।

१.६.१३ अनागरिका कुसुम, “नेपालया अनागरिका परम्परा स्थापन यायेगु व न्ह्याकेगुली” संघमहानायक भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थवित्या देन” प्रकाशक प्रज्ञानन्द स्मृति ग्रन्थ प्रकाशन समिति शाक्यसिंह विहार बु.स. २५३९ ।

यस स्मृति ग्रन्थमा आधुनिक कालमा कसरी अनागरिका भए र को-को प्रथम अनागरिकाहरु भए भन्ने बारेमा उल्लेख गरेका छन् ।

१.६.१४ भिक्षु सुदर्शन महास्थविर, “विश्वमा बुद्धधर्म” प्रकाशक तथा अनुवादक धर्मरत्न शाक्य “त्रिशुली” शंखमुल चोक, काठमाडौं वि.स. २०५३ ।

यस पुस्तकमा नेपालको बुद्ध धर्मको बारेमा लेखेका छन् । तत्कालीन राणा समयको बेला थेरवाद बुद्धधर्मको बारेमा उल्लेख गरेका छन् ।

१.६.१५ डा. सुमन कमल तुलाधर, “बुद्ध धर्ममा नेपालका अनागरिकाहरुको देन” धर्मकीर्ति वर्ष १५ अङ्क १, बु.सं. २५४१ ।

यस लेखमा आधुनिककालमा नेपालका अनागरिकाहरूले गरेको योगदान बारे उल्लेख गरेका छन भने बुद्ध धर्मलाई कसरी प्रचार प्रसार गरिरहेका छन् त्यसको बारेमा पनि चर्चा गरेका छन् ।

१.६.१६ एच.एल सिंह, “त्रिफ इनसाइक्लोपिडिया अफ बुद्धिजम इन नेपाल, काठमाडौं प्रकाशक: रत्न पुस्तक भण्डार, २००६

यस पुस्तकमा जति पनि बुद्धिजममा महत्वपूर्ण योगदान दिएका व्यक्तिहरू र बुद्धिजमसाग सम्बन्ध भएको छन् । तिनीहरूको बारेमा संक्षिप्त जानकारी दिएका छन् जसमा केही महिलाहरूको पनि उल्लेख परेको छ ।

परिच्छेद-दुई

बुद्धधर्मको परिचय

२.१ बुद्ध धर्मको विकासक्रम

वर्तमान नेपालको लुम्बिनीमा बुद्ध धर्मका प्रवर्तक शाक्यमुनि बुद्धको जन्म ई.पू.५६३ मा प्राचीन कपिलवस्तुको शाक्य वंशका पुत्रका रूपमा भएको थियो । उनको पिताको नाम राजा शाक्य शुद्धोदन र माता महामायादेवी थिइन् । सिद्धार्थ बोधिसत्वको जन्मको बेला महारानी मायादेवी कपिलवस्तुबाट देवदह(आफ्ना माइत)तिर जादै थिइन् । त्यतिबेला 'लुम्बिनी' नामक बगैँचा बाटैमा पर्दथ्यो । त्यही रमणीय बगैँचामा नै उनको प्रसव वेदना शुरु भयो र सिद्धार्थको रूपमा यस अलौकिक शिशुलाई जन्म दिएर सातदिनपछि मायादेवीको मृत्यु भयो । त्यसपछि शिशु सिद्धार्थको लालन पालन आफ्नै सानी आमा महाप्रजापति गौतमीद्वारा भयो ।^५ सिद्धार्थ गौतम मानिसलाई यस संसारमा जन्मेर मृत्यु किन हुन्छ ? सुख के हो ? दुःख किन पर्दछ र दुःखको निवारण छ कि छैन भनेर जहिले पनि सोची राख्दथे । “१६ वर्षको उमेरमा राजकुमार सिद्धार्थको विवाह कोलियकुलकी राजकुमारी यशोधरासाग भयो । उनीबाट एउटा छोराको जन्म भयो । त्यसैले छोरा जन्मदा सिद्धार्थ गौतमले 'राहु' को संज्ञा दिएका थिए । उनी २९ वर्षको उमेरमा भर्खरै जन्मेको नाबालक शिशु र आफ्नो पत्नीलाई त्याग गरी घरबाट हिडे ।^६

संसारिक जगतबाट विरक्त भएर नैसर्गिक सुख अथवा दुःख विमुक्तिको बाटो खोज्दै, सिद्धार्थ गौतमले श्रमणजीवनयापन गरेर ठाउ ठाउमा ज्ञानको खोजी गर्दै हिंडे । यसै क्रममा उनी ख्यातिप्राप्त आलारकलाम उच्चकरामपुत्र र मख्खलिगोसलि ऋषिहरुका आश्रममा गए । उनले ती ऋषिहरुको संगतबाट “आकिञ्चन्यायतय र नैवसंज्ञानासंज्ञापयतन” भन्ने अरुपी समापति ध्यान प्राप्त गरे । तर यतिले मात्र बोधिज्ञान प्राप्त गर्न सकिदैन भन्ने जानी उनी त्यस आश्रम छाडी एकलै उरुबेला (बोध गया) तर्फ लागे । त्यहाको वातावरण देखेर, उनी त्यही निरञ्जना नदीको किनारामा^७ बोधिबृक्ष मुनि तपस्या गरे । ६ वर्ष सम्मको कठिन तप(विना अन्न जल सेवन गरेर)बाट पनि उनलाई आफूले खोजेको ध्यान भावना

^५ पि. भि. बापत, २५०० इर्यस या बुदिजम्, (न्यू दिल्ली: पब्लिकेशन डिभिजन, मिनिस्ट्री अफ इनफर्मेशन एण्ड बोडकास्टिङ् गर्भमेन्ट अफ इन्डिया, इ.सं १९८९), पृ. २० ।

^९ भिक्षु, अमृतानन्द, “संक्षिप्त बुद्ध जीवनी” (काठमाडौं : आनन्दकुटी विहार वि.सं. २०४८), पृ. १९ ।

^{१०} बापत, पूर्ववत्, (पा.टि. नं. ८) पृ. २२ ।

प्राप्त भएन ।^{११} उनको शरीर हाड र छाला मात्र भएर सुकेर गयो , शरीर ज्यादै कमजोर भए पछि उनले शरीरमा खाद्यपदार्थको आवश्यकता महसुस गर्न थाले । विना अन्न र जल ग्रहण नगरीकन पनि ध्यान बस्न नहुने रहेछ भन्ने बुझे । त्यस दिन “सुजाता”^{१२} भन्ने एक महिलाले सिदार्थ गौतमलाई वन देवता ठानी खीर दान दिए ।^{१३} सिदार्थले त्यो खीर खाएर पछि ध्यान बसेको वैशाख पूर्णिमाको रातको प्रथम प्रहरमा “बोधिज्ञान”^{१४} प्राप्त गरे । त्यसपछि उनले संसारमा दुःख छ र त्यसको निवारण पनि छ भनि उनले चार आर्य सत्य^{१५} र अष्टांगिक मार्गको^{१६} बारेमा धर्मदेशना गरे ।

“बोधिज्ञान प्राप्त भएपछि उनलाई भगवान् गौतम बुद्ध भनेर भनिन थालियो ।^{१७} दुःखबाट पार पाउन सकिन्छ अथवा दुःखको अन्त्य सम्भव छ र दुःख निवारणका उपायहरू छन् भने मूल प्रस्तावनामा आधारित दर्शन नै बुद्ध दर्शन हो ।”

बुद्धकाललाई अर्को शब्दमा “उत्तर-वैदिककालीन पनि भन्दछ । यस समयमा ज्ञानमार्ग^{१८} र कर्ममार्ग^{१९} दुवै थिए । वैदिककालीन ऋषिहरू, ऋषिणीहरूसगै बसेर आफ्ना वटुकहरूलाई शिक्षा दिन्थे । यिनीहरू ज्ञानकाण्डको साथै कर्मकाण्डको कार्य पनि गर्दथ्यो । वैदिककालमा चार वर्णा आश्रमलाई महत्वदिएको थियो । ब्रम्हमर्च्य आश्रम, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम र सन्यासआश्रम । त्यसबेला ब्रम्हचार्य आश्रममा गएर ज्ञान शिक्षा लिए पछि फेरि गृहस्थाश्रममा फर्किने चलन थियो । गृहस्थाश्रममा फर्किए पछि विवाह गरी घर गृहस्थी सम्हाल्ने चलन थियो भने वानप्रस्थानमा वनवासी जीवन व्यतित गर्नु थियो साथै गृह त्याग विनानै परिवारिक बन्धनबाट मुक्त हुनु थियो । चौथो सन्यास आश्रमको उद्देश्य ईश्वरको खोज र उनी साग भेट्ने प्रयास थियो ।”

^{११} उही, ।

^{१२} सुजाता उरुबेला (गया) स्थित सेनानी निकायको, सेनानी कुलमा जन्म भएको थियो (उरुबेला) नजिकैको न्याग्रोध वृक्षमा गई उनले यदि समान जातको कुलमा गई पहिलो गर्भ भै छोरा जन्मियो भने भेट चढाउने संकल्प गरे कि थिइन उनको संकल्प पुरा भएपछि उनले भेटीको रूपमा खीर चढाउन जाँदा सिदार्थ गौतम त्यहाँ ध्यान गरेर बसेको देखी वनदेवता भनि खीर दान दिएकी थिइन । हेर्नुहोस् भिक्षु अमृतानन्द (पा.टि नं. ९) पृ. २२ ।

^{१३} वि. के. अम्बेडकर, *द बुदिजम् एण्ड हिज धम्म*, (टाइवान;: द कर्पोरिट बडी अफ द बुदिजम एजुकेशन फाउन्डेशन, इ. सं. १९९७) पृ. ६०-६१ ।

^{१४} सिदार्थ गौतमले पुन पिपलको रुख मुनि बसेर ध्यान गर्दा ज्ञान प्राप्त भयो ।

^{१५} चार आर्य सत्य:- संसारमा दुःख छ वा संसार नै दुःख हो, दुःखका कारणहरू छन्, दुःखको निरोध छ वा दुःख रोक्न सकिन्छ, दुःख निरोधका उपायहरू

^{१६} अष्टांगीक मार्ग (सम्यक मार्ग):-सम्यकदृष्टि, सम्यकसंकल्प, सम्यकवाचा, सम्यकमन्ति,सम्यगाजीव,सम्यकव्यायाय, सम्यकस्मृति, सम्यकसमाधि

^{१७} अम्बेडकर पूर्ववत्, (पा.टि नं. १३) पृ. ७५-७९ ।

^{१८} ज्ञानमार्ग शिक्षा शिक्षा दिएर पोख्त बनाउने ।

^{१९} कर्ममार्ग कसैको विवाह, व्रतबन्ध, पाशनी आदि कार्यमा गएर मंत्र पढेर होम यज्ञ आदि गर्ने विधि

“तर बुद्ध धर्ममा बुद्धको ज्ञानमा बोधिज्ञानलाई मात्र सबभन्दा बढी महत्त्व दिएको पाइन्छ। उनको ज्ञानले (धर्म) कर्मकाण्डको विरोध गरे। बुद्धले प्राप्त गरेको ज्ञान पनि वैदिक संस्कृतिमा सन्यासीहरूद्वारा आर्जन गर्ने परम्परामा आधारित थियो। यो ज्ञान बोधिज्ञान हो। वैदिककालमा चार वर्णा धर्म आश्रमको नियम पालन गर्नु पर्दथ्यो भने बुद्धले खाली सन्यास आश्रमको मात्र पालन गर्नु पर्ने नियम बनाए। उनले आफ्नो ज्ञानमा सुनेर मात्र होइन त्यसलाई व्यवहारमा पनि लागु गर्नु पर्दछ। आफ्नो उपदेशलाई मात्र मान्नु पर्दछ भन्ने मान्यता नरहेको र त्यसलाई आफुले जानेर बुझेर मात्र मनन गर्नु पर्दछ भनेर उपदेश दिए। बुद्धको धर्म संघ परम्परामा आधारित थियो। यसमा गुरुकुल र ऋषि ऋषिणी जसो स्वेच्छिक वातावरण थिएन। बुद्धको धर्म संघको महत्त्व भिक्षुहरूको कारणले भएको थियो। यसमा भिक्षुहरूको देन धेरे नै थियो।”^{२०} बुद्धको कालमा बुद्ध, धर्म र संघलाई त्रि-रत्न भनिन्थ्यो। त्रि-रत्नमध्ये संघ रत्न भन्नाले भिक्षुहरूको संघ भनिन्थ्यो। त्यससंघमा शुरुमा पुरुष भिक्षुहरूमात्र सहभागिता थियो। तर पछि आनन्दको आग्रहले बुद्धले महाप्रजापति गौतमी प्रथम पल्ट भिक्षुणी बनाई पहिलो भिक्षुणी संघको सदस्यता दिएका थिए। यसरी बुद्धकालमै महिलाहरूमध्ये पहिलो पल्ट भिक्षुणी बनिन्।

“प्रथमपटक भगवान बुद्धले पाच जना उनको पुरानो सहपाठीलाई^{२१} धर्म देशना गरे जो मृगदावनमा बस्दथे।”^{२२} भगवान बुद्धले कुनै पनि मानिस यदि राम्रो पवित्रता अपनाउन चाहन्छ भने यी पाच वटा जीवनको मापदण्डलाई मान्नु पर्दछ। (१) प्राणीको हिंसा नगर्ने, (२) चोरी नगर्नु वा अरुको सामान सोधेर मात्र लिनु, (३) व्यभिचार नगर्नु वा परस्त्री परपुरुष गमन नगर्नु, (४) असत्य नबोल्नु र (५) नशाजन्य वस्तुको सेवन नगर्नु।^{२३} उनले हरेक उपदेश आनन्द लगायत अरु भिक्षुहरूलाई दिए साथै सबैको लागि उपयुक्त हुने धर्म देशना पनि गरेर नियम बनाएका थिए। गृहीविनयमा उनले एक गृहस्थले कसरी गृहस्थ नियम पालन गर्नु पर्दछ र महिलाहरूले कसरी पति धर्म तथा पुरुषले कसरी पत्नी धर्म मान्नु पर्दछ भनि गृही विनय को उपदेश दिए। बुद्धका अनुसार अनुशासन विना शान्ति हाडैन शान्ति विना सुख प्राप्तको आशा गर्नु व्यर्थ छ भनि उनी विचारक र सुधारक पनि थिए। भगवान

^{२०} अम्बेडकर पूर्ववत्, (पा.टि. नं १३) पृ. ९३।

^{२१} जतिवेला भगवान सिद्धार्थ निरञ्जन नदी किनारमा ध्यान बसेका थिए त्यतिवेला उनीहरूले बुद्धको धेरै सेवा गरेका थिए। शिष्यहरू-कोण्डव्य, भद्रिय, वप्प, महानाम, असजित

^{२२} अम्बेडकर पूर्ववत्, (पा. टि. नं. १३) पृ. ९६।

^{२३} पाणाती पाता वेरमणी सिद्धापदम समादियामी, अदिन्नादाना वेरमणी सिद्धापदम समादियामी, कामेसुमेच्छाचार वेरमणी सिद्धापदम समादियामी, मुसावादा वेरमणी सिद्धापदम सयादियामी, सुरा-मेरय-मज्जपमादज्ञाना वेरमणी सिद्धापदम समादियामी^{२३}

बुद्धले सिगाल पुत्रलाई दिएको उपदेश “गृही विनय” थियो जुन सुत पिटकको एक अंश हो ।”^{२४}

“भगवान् बुद्धको उपदेश संग्रहलाई त्रिपेटक ग्रन्थ भनिन्छ ।^{२५} त्रिपिटकमा ३ वटा अंग छन् यी तिनवटा ग्रन्थहरूको समूहलाई नै त्रिपिटक (तीन टोकरी) भनिन्छ ।

सुत्त-पिटक (सुत्र पिटक) विनय-पिटक र अभिधम्म पिटक (अभिधर्म पिटक) ।^{२६} सुत्त पिटकमा पाँच ग्रन्थहरू छन् भने खुद्दकनिकायमा १५ ग्रन्थहरू छन् । विनय-पिटकमा पाँच ग्रन्थहरू छन् । पाँच ग्रन्थहरू मध्येमा पनि १, २ ग्रन्थलाई सुत्त विभंग भन्दछन् ३, ४ लाई खन्धक पनि भन्दछन् अभिधम्म पिटकमा सातवटा ग्रन्थ छन् ।”^{२७}

“६ वर्ष बौद्धगयामा धर्म प्रचार गरेपछि उनी त्यसपछि ४५ वर्षसम्म अनवरत रूपले आफुले प्राप्त गरेको बोधि ज्ञान धर्म, वचन, उद्देश्यको प्रचार प्रसार गर्न (शिष्य) भिक्षुहरू सहित विभिन्न ठाउँमा गए ।^{२८} जसलाई पनि उनले धर्म देशना गरे त्यो व्यक्ति प्रव्रजित हुन तयार हुन्थे । उनको शरणमा साधारण जनता मात्र नभएर राजा, महाराजा धनाध्यनरमहिला, बालक समेत पर्दथ्यो भने धेरै महिला र पुरुष उपासक उपासिका भएका थिए । यसरी सबैसागै मिलेर जादा बुद्धले संघको निर्माण गरे भने उपासकका लागि विनय (नियम) प्रख्यात भए । यसमा विभिन्न पुरुषहरूका साथै महिलाहरू पनि आकर्षित भए । विभिन्न स्तरका महिलाहरू जस्तै सुजाताले प्रथम पटक बुद्धलाई खीर भोजन दान गरेर बौद्ध धर्ममा संघमा दान पारमिताको शुरुवात गरे भने गौतमी पहिलो भिक्षुणी भएर बुद्धको संघमा महिलाहरूलाई पनि स्थान दिलाए । दान गर्नेमा अग्रस्थान प्राप्त गर्ने विशाखा, रोगीको सेवा गर्नेमा सुप्रिया वैशाली अम्बपालि गणिका आफ्नो करौडोको धन बुद्धलाई दान दिएर

^{२४} भिक्षु अमृता नन्द, *गृही विनय* (दोस्रो संस्करण), (काठमाडौं: आनन्दकुती विहार गुठी वि.सं. २०४६), पृ. च

^{२५} उही, पृ. छ-ज ।

^{२६} सुत्त पिटकका पाँच ग्रन्थहरू, दीघ निकाय यसमा ३४ सुत्र छन् । मज्झिमनिकाय-यसमा १५२ सुत्र छन् । संयुक्तनिकाय-यसमा ५६ संयुक्त छन् । अंगुत्तरनिकाय यसमा ११ निपात छन् । खुद्दकनिकाय यसमा १५ ग्रन्थ छन् । १) खुद्दकपाठ २) धम्मपद ३) उदान ४) इतिवृत्तक ५) सुत्तानिपात ६) विमानवत्थु ७) पेतवत्थु ८) थेर-गाथा ९) थेरी-गाथा १०) जातक ११) निघेश (महा-निघेश र चुल निघेश) १२) पटिसम्भदामग १३) अपदान १४) बुद्धवेश १५) चरिपापिटक

^{२७} विनय-पिटकका पाँच ग्रन्थहरू
पाराजिका पाली अथवा भिक्षु विभंग
पाचिच्चिय पालि अथवा भिक्षुनी विभंग
महावग्ग
चूलवग्ग
परिवार पालि
अभिधम्म पिटकका सातवटा ग्रन्थहरू(प्रकरणहरू)

१) धम्मसंगनी २) विभंग ३) कथावत्थु ४) पुग्गल पञ्जति ५) धातुकथा ६) यमक ७) पट्टान, हेर्नुहोस् भिक्षुअमृतानन्द (पा.टि. नं २४,) पृ घ-ड ।

^{२८} भिक्षु अमृतानन्द बौद्धकालीन महिलाहरू भाग १-२ (काठमाडौं: आनन्दी विहार,, ई. वि. १९७३-१९८२) पृ. ।

थिइन् । उत्पलवर्णा एक श्रेष्ठ साहुकारकी छोरी भएर पनि उनी बुद्धको शरणमा गई प्रव्रजित भइन् भने धम्मदिना आफ्नो पति विशाख बुद्ध शरणमा गई उपदेशद्वारा अनागामी फल प्राप्त भएको सुनी उनी पनि सोही बाटो लागी भिक्षुणी भएकी थिइन् ।

“उनको उपदेश सुनेर यतिका उपासक-उपासिका उनको संघमा प्रवेश गरेपनि उनले महिलालाई भिक्षुनी बनाउने कुनै सोच बनाएका थिएनन् । प्रथम पटक गौतमी उनको सामु प्रव्रजित हुन पाउा भनि अनुरोध गर्न जादा आफु असमर्थन छु भनि गौतमीलाई फिर्ता पठाइदिए । तर महाप्रजापति गौतमी आफै आफ्नो केश मुण्डन गरी काषाय वस्त्र धारणा गरी ५०० महिलाहरुका साथ भगवान बुद्ध वस्नु भएको वैशालीको महावनको कुटागार भवनमा पुगे । त्यतिबेला सबैको खुट्टा सुनिएको लुगाभरी धुलै धुलो लागेको थियो । गौतमीले ३, ४ पटक आज्ञा मागिन तर तथागतले अस्वीकार गरे । अन्तमा भिक्षु आनन्दको अनुरोधमा महिलालाई प्रव्रजित बनाउन आज्ञा मागे। यतिबेला पनि भगवान बुद्धले अस्वीकार गरेको थियो । पछि भगवानले आनन्दको प्रश्नमा महिला र शुद्रहरुले कहिले पनि मोक्ष प्राप्त गर्न सक्दैनन् भनि पुरुषको तुलनामा निम्न जाति नै हुन भनेर उत्तर दिए पछि आनन्दले भगवानको धर्म विनय र ब्राम्हणको धर्ममा के फरकपना आयो भनि प्रश्न गरे ।”^{२९}

“भगवान बुद्धले महिलाहरुलाई प्रव्रजित नबनाउनुको कारण यो नभई मुख्य कारणत पुरुषको अपेक्षा हेय सम्झने नभएर व्यवहारिक कारण हो भने पछि आनन्दले यस्तो व्यवहारिक कारणबाट डराएर महिलाहरुलाई प्रव्रज्या बनाइएन भने भ्रन धर्म र विनयले महिला जातिलाई हेय दृष्टिले हेरिदो रहेछ भनेर निन्दा गर्नेछ । यसबाट बच्न केही नियम बनाउन सकिन्छ भनि सुझाव दिए ।”^{३०} त्यसपछि भगवानले महाप्रजापतिलाई प्रव्रज्या हुने अनुमति दिनु भयो ।

यस पछि भगवानले आनन्दलाई अब बुद्ध धर्म ५००० वर्ष सम्म चलनेया ५०० वर्ष सम्म मात्र टिक्ने छ भने । भगवान गौतमीले आठ वटा नियम^{३१} पालना गर्न सक्छ कि

^{२९} अम्बेडकर, पूर्ववत्, (पा.टि. नं. १३) पृ. १५०-१५३ ।

^{३०} उही ।

^{३१} आठ नियम दुवै भिक्षु भिक्षुणीलाई:

वैराग नभई राग उत्पन्न हुने ।, वियोग नभई संयोग हुने ।, त्यागी नभई लोभी हुने ।, ईच्छा नघतिई वृद्धि हुने ।, संतोषी नभई अस्तोषी हुने ।, एकान्त नभई हुल हुने ।, उद्योगी नभई अनुद्योगी हुने ।, सरल नभई कठिन हुने ।

सकदैन भनि आनन्दलाई सोध्न लगाए । आनन्दले पनि आठवटा नियमको बारेमा भनेपछि गौतमी ती नियम पालन गर्न स्वीकार गरिन् । त्यसपछि उनी प्रव्रजित भएर प्रव्रज्या उपसम्पदा ग्रहण गरी तयागतको अगाडि अभिवादन गरी धर्म र विनयको शिक्षा लिए । उनका साथमा आएका ५०० महिलाहरु पनि प्रवणित भए भने उनीहरुलाई तथागतका एक शिष्य नन्दकले धर्म र विनयको शिक्षा दिए । महाप्रजापति गौतमीको साथमा जुन ५०० जना महिलाहरु जो भिक्षुणी बने त्यस मध्ये यशोधरा पनि थिइन् । भिक्षुणी भए पछि उनको नाम भद्र कच्चाना (भद्रा कात्यायना) थियो ।

“यसरी महिलाहरु पनि प्रव्रजितको रुपमा संघमा प्रवेश गरे पछि भगवान बुद्धले भिक्षु र भिक्षुणीहरुको फरक फरक नियम बनाए । भिक्षुहरु भन्दा भिक्षुणीहरुलाई कडा नियममा बस्नु पर्ने भयो । उनको विनय पिटकमा भिक्षु र भिक्षुणीहरुको नियम संग्रह गरिएको छ । विनय पिटकको पातिमोखमा पनि भिक्षु पातिमोख र भिक्षुणी पातिमोख गरी दुई भागमा विभाजन गरिएको छ । भगवान बुद्धले आफ्नो उपदेशमा शील समाधी प्रज्ञालाई धेरै महत्व दिएको छ । उनको शील पालन गर्ने सक्नेले मात्र प्रव्रजित भएर स्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी र अर्हत यी चार पद प्राप्त गर्ने प्रवधान बनाए ।”^{घट}

“भगवान बुद्धले दुई भिक्षुहरुलाई अग्रश्रावक पद दिए जस्तै भिक्षुणीहरुलाई पनि अग्रश्राविका पद दिएका थिए ।”^{घट} भिक्षुणीहरुको उद्गार संकलन गरिएको ग्रन्थ थेरीगाथालाई त्रिपिटकमा समावेश गरिएको छ ।^{घट}

यसप्रकार बौद्ध धर्मको प्रचार प्रसार गर्दै भगवान बुद्ध ८० वर्षको उमेरमा कुशीनगरमा महापरिनिर्वाण प्राप्त गरे । त्यसपछि उनको धर्मको प्रचार प्रसारमा पनि

विशेष गरी भिक्षुणीहरुका लागि

- १) पुरानो उपसम्पन्न भिक्षुणी भएपनि आज भर्खर उपसम्पन्न भएको भिक्षुलाई अभिभावदन गरी अधिक श्रद्धा राखी बोल्नु पर्दछ ।
- २) भिक्षुहरुकहाँ धर्मोपदेश सुन्न जानु पर्छ ।
- ३) वर्षको एक पटक भिक्षुसँग पाप देशना लिन जानु पर्ने ।
- ४) देखेको, सुनेको, हेरेको किसिमको मुक्तिको प्रवारण लिन जानु पर्ने ।
- ५) गुरु धर्म स्वीकार गरेर दुवै संघको पक्षमा मान्यता राख्नु पर्ने
- ६) जस्तो सुकै गाली गरेपनि भिक्षुणीहरुले भिक्षुहरुलाई गाली गर्न हुँदैन ।
- ७) भिक्षुणीहरुले जहिले पनि भिक्षुको कुरा मान्नु पर्ने ।
- ८) परिसंवाद बन्द गर्ने । हेर्नुहोस् भिक्षु महाप्रजा ललित विस्तर (द्वितीय संस्करण), (काठमाडौं: आनन्दकुटी दायक सभा स्वयम्भु, वि.सं. २०३५), पृ. २६४ ।

^{३२} बापत, पूर्ववत्, (पा.टि. नं. ८), पृ. १६२-१६३ ।

^{३३} तुलाधर, पूर्ववत्, (पा.टि. नं. १), पृ. ९ ।

^{३४} उही, ।

भेदभाव हुन थाल्यो । भगवान बुद्धले बोधीजान प्राप्त गरी बौद्ध धर्ममा चार आर्य सत्य, अष्टांगिक मार्गको उपदेश तथा संघको निमार्णमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका थिए । जुन धर्म आज विश्वभर नै फैलिएको छ, र धेरै जसोले यसको मनन पनि गरेको पाइन्छ ।

२.२ बौद्ध धर्ममा शीलको महत्व (पञ्च शील, अष्ट शील र दश शील)

बौद्ध धर्ममा शीलको कारणले नै बुद्धको विनय र अनुशासनलाई कायम राखेको छ । बौद्ध धर्म र संघलाई एउटै शुत्रमा बाधेर राख्ने एउटा कडी पनि शील हो । शील कहिले पनि अन्त हुदैन यो त एउटा निर्वाण प्राप्त गर्ने माध्यम हो । शीललाई निर्वाण प्राप्त गर्नको लागि हिड्ने बाटोको रूपमा लिन सकिन्छ । शीललाई अभ्यासले मात्र पोख्त बनाउन सक्दछ । शीलको ग्रहण गर्दा यसलाई नियमको रूपमा प्रयोग गर्नु पर्दछ । यो आफै नै अभ्यास गर्नु पर्दछ, कसैले यसलाई आज्ञा वा कानूनको रूपमा प्रयोग गर्नु हुदैन । शील एउटा तालिम लिनको लागि हो जुन तालिमले गर्दा आफ्नो साथ साथै अरुको खुशी समावेश गर्न सकिन्छ ।

बुद्ध धर्ममा तीन प्रकारका शीलहरु रहेका छन् । जुन शील विभिन्न तहको बौद्धहरु पालन गर्दछन् । पञ्चशील सामान्य तहको नैतिक शिक्षा हो । विशिष्ट तहको उपासक वा भिक्षु, भिक्षुणीहरुले अष्ट शील र दशशीलको पालन गर्दछन् । शीलको पालन गर्नुको मुख्य उद्देश्य लोभ, घृणा र तृष्णा जस्तो घृणित कार्यलाई आफुबाट टाढा राख्नु हो । यि विभिन्न प्रकारका शील मध्ये पञ्चशीललाई कुनै पनि ठाउँ, कुनै बेला, कसैले पनि पालन गर्न सक्दछ । मानिसहरु शीलमा पोख्त हुनलाई नै पञ्चशील बाट शुरुवात गर्दछन् । बुद्ध धर्म अनुसार जसले पञ्चशील पालन गर्दछ, उसले कहिलै पनि दुःख मय संसारमा पुनजन्म लिनु पर्ने छैन ।

क. पञ्चशील

- १) पाणातिपाता वेरमणी सिख्वापदं समादियामी
- २) अदिन्नादान वेरमणी सिख्वापद समादियामी
- ३) कामेसु मिच्छाचारा वेरमणी सिख्वापदं समादियामी
- ४) मुसावादा वेरमणी सिख्वापदं समादियामी
- ५) सुरा-मेरय मज्ज पमादट्ठाना वेरमणी सिख्वापदं समादियामी

सामान्य मानिस वा प्रशिक्षक हुने भिक्षुको लागि बसेर यो शील ग्रहण गर्दछन् । यो शील पालन गर्नु भन्दा पहिले बुद्धको त्रिरत्न गाथा पाठ गर्नु पर्दछ ।

शीलको पहिलो खण्डमा आफै हिंसा गर्नु हुदैन र हिंसा गर्दा हुने पापको बारमो बताएका छन् । भगवान बुद्धले आफुले जानेर बुझेर मात्र बुद्धको बचन तिर लाग्नु भनेको छ ।

दोस्रो खण्डमा अरुको कुनै पनि सामान वा वस्तु नसोधिकन लादा चोरी छली लिएको सरह हुन्छ भनेका छन् ।

तेस्रो खण्डमा उनले परस्त्री र परपुरुष गमन गर्नु हुदैन ।सम्बन्ध भनेको आफ्नो पत्नी र पतिसाग मात्र राख्नु पर्दछ र अरु स्त्री वा पुरुषलाई आखा लगाउदा समेत पाप कर्म हुन्छ भनेका छन् ।

चौथो खण्डमा झुठो कुरा कहिले नगर्ने र अरुसाग ढाट्नु हुदैन भनेका छन् ।

पाचौ खण्डमा नशाजन्य पदार्थको सेवन गर्नु हुदैन ।बुद्धका अनुसार नशालु पदार्थ क्षतिको कारण हो यसले खाली हानी नोक्सानी मात्र गराउछ ।

यो पञ्च शीलले दैनिक जीवनलाई राम्रो साग निर्माण गर्न मद्दत गर्दछ । यसले शान्ति, सम्मान, समृद्धि आदिको विकास गर्नमा मद्दत गर्दछ । यो शील आफु र अरुलाई हानी नोक्सानी गर्नु भनेर सिकाउदैन । शीलले मानिस मा हुने, जातपात भेदभाव, रंग भेदभाव, शक्तिको प्रदर्शनलाई कम गर्दछ । राम्रो संस्कारको लागि शीलको पालन गर्दा पछिको संस्कार पनि राम्रो हुन्छ । यी सबै शीलको पालन गर्दा यसले हाम्रो मष्टिष्कमा राम्रो छाप पारेको हुन्छ यसले गर्दा निवारण प्राप्त गर्नको लागि धेरै उपयोगी हुन्छ ।

ख. अष्टशील

विकालभोजन वेरमणी सिद्धापदं समादियामी

नच्च-गीत वादित विसूक दस्सना माला गन्ध विलेपन धारण मण्डन विभूसनदट्ठाना

वेरमणी सिद्धापदं समादियामी

उच्च सयन महासयन वेरमणी सिद्धापदं समादियामी ॥

छैठौ शीलमा भोजन गर्दा खानामा ध्यान दिनु पर्ने र १२ बजे भन्दा अगाडि नै भोजन गर्नु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ । शील लिदा समयको ख्याल राखेर भोजन गर्नु पर्दछ ।

सातौं शीलमा मनोरञ्जनका सामान जस्तै नाचगान गर्नु, टि.भी. हेर्नु आदिबाट टाढा रहनु पर्दछ, भनेको छ । यसको प्रयोग गर्दा शील विग्रन सक्दछ ।

आठौं शीलमा उच्च आसनमा वस्नु हुदैन भनी उल्लेख गरेको छ । उच्च आसन सुविधाको प्रतिक मानिने हुदा अष्ट शीलमा यसको प्रयोग गर्नु हुदैन भनिएको छ ।

ग. दश शील

शीलहरु मध्ये दशशील श्रामणेरहरुको लागि मात्र दिने गरिन्छ । अष्टशीलमा २ वटा शील थपेर दश शील बनाइन्छ । सातौ र आठौं शील को संयोग नै नवौ शील हो भने दशौं शील तल उल्लेख गरिएको छ ।

जात-रूप-रजत, पातीगहन वेरमणी सिक्खापदम समादियामी ।

दशौं शील पालीभाषामा लेखिएको छ । बौद्ध धर्ममा अष्ट शीलको प्रयोग उपसठा पालन गरिरहेको उपासकहरुलाई पालन गर्न दिइन्छ । दशौं शिल बौद्ध भिक्षु, भिक्षुणी र श्रामणेरहरुलाई पालना गर्न लगाइन्छ जुन शीललाई दैनिक रुपमा अनुशासित रुपमा पालन गर्नु पर्दछ । यो शीलको पालन राम्रोसाग गरेन भने त्यो भिक्षु, भिक्षुणी र श्रामणेरहरु बौद्ध धर्मको परिधिबाट बाहिर पठाइन्छ ।

२.३.१ शीलको सकारात्मक पक्ष

शीललाई अर्को अर्थमा सम्भौताको रुपमा लिन सकिन्छ । हामीहरु त्यसलाई नकरात्मक रुपमा लिनु हुदैन । प्रथम पटक हामी त्यसको बारेमा बुझ्नु पर्दछ । वास्तवमा हामीहरु पहिला आफुलाई स्वच्छ राखेर राम्रो कार्य गरेर शीलको लागि तयार हुनु पर्दछ । सर्वप्रथमत हामीहरुलाई हानी हुने कुरा गर्नु हुदैन भने हामी नकरात्मक पक्षहरुमा पनि सदभावना र करुणा राख्नुपर्दछ । बुद्धले पनि शीललाई सकारात्मक पक्षलाई समेट्नको लागि प्रयोग गरका छन् ।

प्राणी हिंसा नगर्ने बुद्धले कुनै प्राणीको पनि हत्या गर्नु हुदैन भनेका छन् । कसैको वस्तु नसोधिक्न नलिने यदिलियो भने त्यो चोरी कर्म गरेको मानिन्छ । अरुसाग राम्रो नम्र भएर बोल्नु पर्दछ भने उल्लेख गरेका छन् । कानले सुन्दा पनि पवित्र लामो शब्दहरू बोल्नुपर्दछ र अरुलाई हानी हुने र मन दुख्ने शब्द बोल्नु हुदैन भनेका छन् । उनले सही समयमा सही कुरा गर्नु पर्दछ भनेका छन् । नचाहिने कुरा गरेर समय खेर फाल्नु हुदैन भन्ने उल्लेख गरेका छन् । कुनै पनि जाति सानो ठूलो भन्ने हुदैन भन्ने उल्लेख गरेका छन् ।^{१७}घछ

प्राणी हिंसा,चोरी,व्यभिचार,भुठो वचन र नशालु पदार्थ सेवन आदिले धेरै विपाक(खराबी)हरूलाई निम्त्याउंदछ।पंचशील पालन गर्दा यी सबै विपाकबाट मुक्त भई सत्यमार्गमा अग्रसर हुन प्रेरणा प्राप्त हुन्छ। यही बुद्धको शिक्षाको सार हो।

---

^{३५} आर.वि. वन्ध, *स्थविरवादी बौद्ध परम्पराय*, बुद्ध पुजा (पाटन: श्री शाक्य सिंह विहार, २०५८) पृ. २० ।

२.३ बौद्ध भिक्षु भिक्षुणीहरूको विनय-पिटक

विनय-पिटकमा भिक्षुभिक्षुणीहरूको लागि बनाउने सबै नियमहरू संग्रह गरिएको छ । भगवान बुद्धले कसैलाई पनि आफ्नो उत्तराधिकारी नमानिकन सबै नियमहरू र कर्तव्यहरू निर्देशनको रूपमा मात्र दिएका थिए । सबै नियमहरू एक एक जना भिक्षुहरूलाई दिइराख्नु र सम्झाइराख्नु कुनै साध्य थिएन् । त्यसैले आज त्यो सबै नियम र कर्तव्यलाई एउटै स्थानमा राखियो । जसलाई विनय पिटक भनिन्छ । “पाली कितावमा विनय पिटकलाई पाच भागमा विभाजन गरिएको छ ।

१. खण्डक

क. महावग्ग

ख. चुलवग्ग

२. सुत्तविभंग

क. पाराजिका देखि निस्सग्गिय

ख. पाचित्तिय देखि सेखिया

३. परिभर

थिनीहरूमा सबैभन्दा पहिला पातिमोख्ख सुत्रलाई नै लेखिएको थियो । पहिलो अध्यायमा कुनै पति सुत्तहरू अलग-अलग थिएन् । सबै एके ठाउामा थियो। पछि सुक्त विभंग बने पछि सबैलाई छुट्टाएर राखियो । पहिला यो खाली एउटा आलोचनाको रूपमा मात्र रहेको थियो । “संघको बारेमा पहिलो पटक महावग्गामा लेखिएको थियो जुन पिटकमा पहिलो पुस्तक थियो ।^{४६}

चुलवग्गमा थुप्रै अध्यायहरू रहेका छन् जसलाई पिटकको अन्त्य भाग मान्न सकिन्छ । यस सुक्तमा नैतिक शिक्षाको साथै दोषीलाई कस्तो सजाय दिने भन्ने बारे वर्णन गरिएको छ । यसमा भिक्षुहरूको दैनिक जीवनमा अपनाउनु पर्ने नियमहरूको बारेमा पनि लेखिएको कुन ठाउामा उपयोग गर्ने भनेर महावग्गमा उल्लेख छ । महावग्गमा भन्दा चुलवग्गमा धेरै अध्यायहरू राखिएको छ ।

^{४६} वापत्, पूर्ववत्, (पा.टि.नं. ८) पृ. १४४ ।

पारिभरको अन्तिम भागमा भिक्षुहरुको नियम पालन गर्ने तरिका दिएको छ।^{३७} यसले भिक्षुहरुलाई नियमको बारेमा सम्झाउने मत्र होइन। त्यसको कारणको बारेमा बुझाउनु पनि हो।

पातिमोख्व सुक्तः यो सुक्त विनय पिटकको एउटा सानो अंश हो।^{३८} यो पाली पिटकको पुरानो अंश हो भने यसको भाषा निकायहरुको भन्दा पुरानो हो। प्रारम्भमा यसमा भिक्षु र भिक्षुणीहरुले पालन गर्नु पर्ने नियमको बारेमा उल्लेख गरिएको थियो। पातीमोख्वमा दुई भागहरु छन् भिक्षु पातीमोख्व र भिक्षुणी पातीमोख्व।^{३९}

संघदेशः यसमा अस्थाई रूपमा निष्काशन गरिएको भिक्षुहरुको नियमको बारेमा उल्लेख गरिएको छ। यस नियममा आधारित रहेर फेरि २० जना भिक्षुहरुको उपस्थितिमा निष्कासित गरिएको भिक्षुलाई पुन संघमा प्रवेश गराइन्छ।^{४०} अनित्यमा भिक्षुहरुले गरेको पाप कर्मको सुधार गर्नको लगी नियमहरु उल्लेख गरिएको छ। निसग्गय पासिप्तीयमा छव्विस वटा नियमहरु उल्लेख गरेको छ।^{४१} जसमा भिक्षुहरुले गलित गरे पछि कसरी माफी दिने भन्ने कुरा उल्लेख गरेको छ।

पासिप्तीयमा भिक्षुहरुले प्रयोग गर्न हुने नहुने वस्तुहरुको बारेमा उल्लेख गरेको छ। पातीदेशनीयामा चार वटा नियमहरु उल्लेख गरिएको छ जसमा भिक्षुहरुले के खान हुन्छ र हुदैन भनि वर्णन गरिएका छ।^{४२}

सेखियामा ७५ वटा नियमहरुको वर्णन गरिएको छ जुन नियम भिक्षुहरुले आफ्नो दैनिक जिवनमा पालन गर्नु पर्ने हुन्छ। जस्तै:- कसरी गाउा वा शहरमा पस्नु, कसरी भिक्षा माग्ने, कसरी खाने भन्ने बारेमा उल्लेख गरिएको छ।^{४३}

अन्तिमको सुक्तलाई अधिकरण समथा भनिन्छ,^{४४} जसको अर्थ संघमा हुने वादविवाद रोक्ने नियमको भण्डार मानिन्छ। यसमा सातवटा नियमहरु रहेका छन्।

^{३७} बापत, पूर्ववत् (पा.टि.नं. ८), पृ.१४४।

^{३८} उही, पृ.१४५

^{३९} उही।

^{४०} उही।

^{४१} उही।

^{४२} उही।

^{४३} उही।

पहिलो वादविवाद गरिरहेका भिक्षुहरूलाई एक अर्काको सम्मुख उपस्थित गराउनुमा दोस्रोमा वादविवादको क्रममा भिक्षुको स्मरण शक्ति ह्रास आएको मानिन्छ ।
तेस्रोमा वादविवादको क्रममा भिक्षुहरूको दिमाग ठिक ठाउमा थिएन भन्ने मानिन्छ ।
चौथोमा वादविवाद गरेका भिक्षुहरूलाई आफुले गरेको गलतिको बारेमा प्रायश्चित्त गर्नु हो ।

पाचौमा चुनाव चिन्ह प्रयोग गर्नु

छैठौमा गलति गरेकोलाई सजाय दिनु

सातौमा वादविवाद गर्ने भिक्षुहरूलाई संघबाट निष्काशन गर्ने र उसको वास्ता नगर्ने,

सुक्त विभंगः यो विभंगमा पातीमोखको बारेमा आलोचना गरिएको छ ।^{४४} यस विभंगमा भिक्षुहरू महिलाहरूको नजिक आउनु हुादैन र केही दुरी नै राख्नु पर्छ भन्ने उल्लेख गरेको छ भने कारणवश महिलाहरूको नजिक जानु परे पनि तिनीहरूलाई आमा भनि सम्बोधन गर्नु पर्ने हुन्छ ।^{४५}

भिक्षुणी विभंगः यो विभंगमा सात वर्गमा विभाजन गरिएको छ । भिक्षुणी विभंगको नियम महत्त्वको अनुसार पाराजिकादेखि अधिकरण समथासम्म क्रमबद्ध रूपले राखिएको छ । “यस विभंगमा भिक्षुणीहरूले अपनाउनु पर्ने नियमको बारेमा उल्लेख गरेको छ । भिक्षुणीहरूले कहिलै पनि पुरुषहरूको शरीरलाई हात लगाउनु हुादैन । एकलै अनकण्टार ठाउमा जान वा घुमफिर गर्न हुादैन साथै भिक्षुहरूलाई सदा सम्मान गर्नु पर्दछ भन्ने नियमको वर्णन गरिएको छ ।

यस प्रकार विनय पिटकको कारणले गर्दा नै शाक्यमुनि बुद्धको शासन परम्परा आजसम्म पनि रहन गएको छ । धर्मविनयलाई गुरु शिष्य परम्परा द्वारा कायम गरिएको छ । धर्म विनयको संरक्षण हुनु र प्रव्रजित भएका भिक्षुहरूले बुद्ध धर्म संघको पालन गरेकाले निरन्तर रूपले चलिआएको हो । यस धर्मको अध्ययन र उच्चस्तरीय नियम पालन गरेर मात्र भिक्षुहरूले जिवन उच्च आदर्श र परम्परामा कायम हुन्छ । यदि विनयको पालन भएन भने बुद्ध धर्मको परम्परा टुटेर जान्छ । यसका लागि भिक्षुहरूले पातिमोख शीलहरूलाई प्राण

---

^{४४} उही, पृ. १४५

^{४५} उही, पृ. १४६

^{४६} उही, पृ. १४८

समान रक्षा गरी पालन गर्ने कोशिस गर्नु पर्दछ । विनय र शील नभएको भिक्षु बास नभएको फूल जस्तो हुन्छ ।

बौद्ध महिलाहरुको योगदान

बुद्धकालीन समयमा बुद्धधर्मको प्रभावले महिलाहरुमा पनि धेरै जागरण आएका थिए । उनीहरुले पुरुष सरह नै दान, धर्म, शील, समाधि प्रज्ञाको उपयोग गरेर स्रोतापन्न, सक्रिदागामी, अनागामी र अरहत भएका थिए। उनीहरुको प्रयासले नै बुद्ध धर्ममा भिक्षु, उपासकको साथै भिक्षुणी, उपासिकाहरुको सहभागिता पनि बढ्यो। यिनीहरुको योगदानले गर्दा आज पनि यी महिलाहरुको नाम संसारभर प्रसिद्ध छाजसको उल्लेख तल गरिएको छ।

क. सुजाता

बुद्धकालीन समयमा र त्यो भन्दा अगाडि १३ जना सुजाता नाम गरेकी महिलाहरु थिए । यिनीहरु कोही उपासिका, भिक्षुणी, विशाखा महाउपासिकाकी बहिनी, प्रियदस्सी बुद्धको अग्रश्राविका मध्ये एक साकेत नगरकी कन्या, मद्य माणवकी पत्नी, ज्ञत्रदेवेन्द्रकी पत्नी आदि थिए । यिनीहरु मध्ये सुजाता उपासिका बुद्धकालीन समयमा उरुवेला स्थित सेनानी निगमको सेनानी कुलमा जन्म भएको थियो । उनी तन्नेरी भएपछि उरुवेला नजिकको न्याग्रोध वृक्षमा ३४ गएर समान जाति कुलसाग विवाह गरेर पहिलो गर्भ मै छोरा पाए भने सालिन्दा रूपले पूजा चढाउनेछु भनी भाकल गरेकी थिइन् ।

यसपछि उनको विवाह वराणसी देशको एक श्रेष्ठ कुलमा विवाह भई पहिलो गर्भ मै उनले पुत्र जन्माइन्। त्यसवेला सिद्धार्थ गौतम बोधिसत्वले उरुवेला वनमा तपस्या गर्न थालेको ६ वर्ष भएको थियो । आफुले भाकल गरेको कुरालाई सम्भेपछि उनले खीर पकाई दान दिन उरुवेला स्थित 'न्याग्रोध वृक्षमा' गइन् । त्यहा उनले बोधिसत्वलाई वनदेवता मानेर खीर दान दिइन्। सोही खीर खाएपछि श्रमण गौतमले बोधिज्ञान लाभ गरेको हुनाले उनको यो दानले बौद्ध धर्ममा विशेष महत्व राख्दछ । यहीवाट पुण्यदान अथवा पुण्यखीर दानको

(पवित्रखीर) परस्परले दान र खीर दुवैको महत्व बढाएको देखिन्छ । त्यो खीर खाएर श्रमण गौतमले बोधिज्ञान प्राप्त गर्‍यो ।

यसरी दान दिने कार्यमा सर्वप्रथम सुजाता उपासिकालाई मानिन्छ ।^{४७}

^{४७} अमृतानन्द भिक्षु, "बौद्धकालिन महिला भाग-१, (काठमाडौं: आनन्दकुटी स्वयम्भु, ई.सं. १९७३), पृ. १-१८

ख. विशाखा उपासिका

बुद्धकालमा विशाखा नाम गरेको ८ जना महिलाहरुको वर्णन पाईन्छ।कोही प्रियदर्शी बुद्ध भगवानको अग्रउपस्थायिका , कोही अर्थदर्शी बुद्धको पत्नी,कोही ऋकुच्छन्तद बुद्ध भगवानकी माता थिईन् । बुद्ध धर्ममा जसरी उपासक मध्ये अनाथपिण्डक महाजनले ठूलो परित्याग गरे त्यसरी नै उपासिकाहरु मध्येमा विशाखा महाउपासिकाले पनि परित्याग गरिन् । अनाथपिण्डक महाजनले ५४ कोटी धन खर्च गरी जेतवन महाविहार बनाए भै विशाखा महाउपासिकाले २७ कोटी धन खर्च गरी पूर्वाराम महाविहार बनाइन् । अनाथपिण्डक महाजनले १८ कोटी असर्फी बिच्छाई जेतवन राजकुमारको बगैँचा खरिद गरेभै विशाखा महाउपासिकाले ९ कोटी जाने आफ्नो महालता प्रशाधन भन्ने आभुषण विक्री गरी जग्गा खरिद गरी भिक्षु संघलाई दान गरिन् । यिनै विशाखालाई यिनको विवाहमा माइत दान जान लाग्दा उनको पिताले १० अतिबुद्धि^{४८} दिए भै भगवान बुद्धले उनलाई “आठ कारणले युक्त महिला शिक्षा”^{४९} दिएको थियो । विशाखालाई मृगार माता पनि भनिन्छ । यिनको ससुराको नाम मृगार थियो । मृगारले बुद्धको उपदेश सुनी स्रोतापन्न फल प्राप्त गरेपछि उनले विशाखालाई आफ्नो आमाको स्थान दिएको थियो । यिनकै कारणले गर्दा बुद्ध प्रति मृगारको श्रद्धा उत्पन्न भयो ।

ग. खुज्जुत्ता उपासिका

बुद्धकालमा खुज्जुत्तरा नाम गरेका उपासिकाहरु ३ जना थिए । कोही थेरीअपदानकी थिएने, कोही कुश राजाकी पत्नी प्रभावति देवीकी दाशी थिइन् । खुज्जाको अर्थ लंगडी हो । बुद्ध धर्मको इतिहासमा गृहस्थिनी उपासिकाहरु मध्ये खुज्जुत्तरा उपासिकाले बहुश्रुत तथा प्रज्ञाको क्षेत्रमा विशिष्ट स्थान प्राप्त गरेकी थिइन् । यिनी कौशाम्बीवासी घोषित श्रेष्ठीको कुलगृहमा एक धाईको कोखबाट उनको जन्म भएको थियो । उनको नाम उत्तरा थियो । उनी लंगडी भएता पनि खुज्जुत्तराको ज्ञानशक्ति लंगडो थिएन । उनी निककै बुद्धिमाती थिइन् र उनको स्मरणशक्ति तथा प्रज्ञालाई बुद्धले पनि प्रशंसा गर्नु भएको मात्र नभई खुज्जुत्तरा जस्तै हुन सिक भनी प्रेरणा समेत दिएको थियो । उनी श्यामावती रानीकी दासी थिइन् ।

^{४८} दश अर्ति बुद्धि विशाखालाई उनको पिताले दिएको: भित्री आगो बाहिरल्याउन हुन्न । बाहिरी आगो भित्र्याउनु हुन्न । दिनेलाई मात्र दिनुपर्छ ।, नदिनेलाई दिनु हुन्न ।, दिनेलाई पनि नदिनेलाई पनि दिनु पर्छ ।, सुखपूर्वक बस्नुपर्छ ।, सुखपूर्वक परिभोग गर्नुपर्छ ।, सुखपूर्वक सुत्नुपर्छ ।, अग्नि परिचर्या गर्नुपर्छ, आन्तरिक देवतालाई नमस्कार गर्नुपर्छ । उही, पृ १००-१८१,

^{४९} आठ वटा नारी शिक्षा गृही विनयमा उल्लेख छ ।

सुमन मालाकारको घरमा फुल लिन जादा भगवान बुद्धको उपदेश सुनेर यिनले श्यामावतीबाट छली जुन पैसा छलकपत गरी लिने गर्थिन । त्यस दिन देखी उनले त्यो बानीलाई सदाको लागि त्याग गरिन् । उनकै कारणले रानी श्यामावतीले भगवान बुद्धको दर्शन तथा उपदेश सुन्ने मौका पाइन् । बुद्धको उपदेश सुनी खुज्जुत्तराले स्रोतापन्न फल साक्षात्कार गरिन् । खुज्जुत्तराले पनि त्यसदिन देखि दिनहु बुद्धकहा गई उपदेश सुनी सो उपदेश श्यामावती सहित उनका पाचसय स्त्रीहरुलाई सुनाउन थालिन खुज्जुत्तरा उपासिकाले उपदेश सुनाई श्यामावती महारानी सहित पाचशय स्त्रीहरुलाई स्रोतापन्नफलमा प्रतिष्ठित गराएको समाचार चारै परिषद्हरुका^{४०} बीचमा चर्चाको विषय हुन थाल्यो । बहुश्रुतता, धर्मकथिकता, स्मरणशक्ति तथा प्रतिमाण (बुभन सक्ने क्षमता) सम्पत्ति आदि उनका गुणको बयान गरी भगवानले उनलाई बहुश्रुत हुनेहरु मध्येमा अग्रगण्य स्थानमा राख्ने कुराको घोषणा पनि गरे। खुज्जुत्तरा उपासिकाले शैक्ष^{४१} प्रतिसम्भिदा^{४२} प्राप्त गरेकी थिइन् । खुज्जुत्तराको जीवन यति उच्च छ कि भगवान बुद्ध स्वयंले यदि कुनै एक पौत्रिक गृहस्थीको आफ्नो छोरीको अभिवृद्धि चाहन्छ भने खुज्जुत्तरा उपासिका जस्तै हुन सक्नु भनी प्रार्थना गर भनेको कुरा बाट प्रष्ट हुन्छ ।

घ. श्यामावती महारानी

बुद्ध काल भन्दा पहिले र पछि सामा(श्यामा)नाम गरेका ६ जना महिलाहरु थिए । कोही ऋकुच्छन्द बुद्धको युगल अग्रश्राविका मध्ये एक थिईन भने कोही कोणागमन बुद्धको युगल अग्र-उपस्थापिकाहरु मध्ये एक थिईन । कोही कौशम्बी स्थित श्रेष्ठी कुलकी पुत्री थिईन, यिनी श्यामा महारानीकी संगीनी थिइन् । अर्को पनि कौशम्बीकै हुन्, यिनी पनि श्यामा कै अत्यन्त नजिककी संगीनी थिइन् । यिनी श्यामावती महारानीको दुःखद मृत्युको खबर सुनी विरक्त भई प्रव्रजित भएकी थिइन् । अर्को श्यामा भन्ने श्रावस्तीवासी एक कुलपुत्रकी अधिल्लो जन्मकी स्त्री थिईन् । अधिल्लो एक जन्ममा यिनी वारणसी नगरमा श्यामा भन्ने गणिका थिइन् । अर्को यिनी भद्रवतीय नगरको भद्रवतीय श्रेष्ठिकी छोरी थिईन्

^{४०} भिक्षु परिषद् भिक्षुणी परिषद्, उपासक परिषद्, तथा उपासिका परिषद्, यिनलाई चार परिषद् भन्दछन् ।

^{४१} स्रोतामार्गफल,सकृदागामीमार्गफल,अनागामीमार्गफल तथा अरहन्तमार्गफल प्राप्त गर्नेलाई शैक्ष भन्दछन्, अरहन्त फल प्राप्त गर्नेलाई अशैष भन्दछन् अर्थात कुनै पनि सिक्नु पर्ने बाँकी नरहेको । पृ. २१५-२१९

^{४२} "प्रतिसम्भिदा भनेको विभिन्न प्रकारले ज्ञान बोध गर्न सक्ने ज्ञानशक्ति हो । विशेषत चार विषय सम्बन्धी अवबोध गर्ने ज्ञान हो । जस्तै अर्थ प्रतिसम्भिदा, अर्थ सम्बन्धी बोध गर्न सक्ने ज्ञान (२) धर्म प्रति सम्भिदा धर्म सम्बन्धी अवबोध गर्न सक्ने ज्ञान (३) नियक्ति प्रतिसम्भिदाभाषा व्याकरण आदि विषयक अवबोध गर्न सक्ने तथा प्रतिमान् प्रतिसम्भिदा कसैले बोलेको कुरालाई विविधाकारले बुभन सक्ने ज्ञान, विसुक्ति भगगो पृ. ३२९, परिच्छेद १४ यी चतु प्रति सम्भिदा ज्ञान कुनै कुनै अरहन्तहरुमा मात्र हुन्छ । अरहन्त हुनेको प्रतिसम्भिदालाई अशैष प्रतिसम्भिदा र अरहन्त नहुनेको प्रतिसम्भिदालाई शैष प्रतिसम्भिदा भन्दछन् । पृ. २६२-२६३ ।

यिनको नाम श्यामा थियो । घोषित श्रेष्ठिले दिइरहेको दानशालामा बार लगाई दिएको कारणले यिनको नाम श्यामावती भन्ने रहन गएको थियो ।

श्यामावती महारानीले खज्जुत्तरा उपासिका बाट नै बुद्धका उपदेशहरु सुनेर श्यामावती प्रमुख सबै पाचसय स्त्रीहरुले स्रोतापन्न फल प्राप्त गरे । त्यसपछि, श्यामावती महारानी सहित उनका सबै पाचसय स्त्री परिवारहरु पनि बुद्धको दर्शन विना नै बुद्धको परम भक्तिनी भई अटल श्रद्धावती भई बसे ।

भगवान बुद्धले उनलाई मैत्रिविहारिणी श्राविका उपासिकाहरु मध्येमा श्यामावती उपासिका अग्रछिन भने ।^{४४}

ड. उत्तरानन्दमाता उपासिका

बुद्धकाल अघि र पछि १४ जना उत्तरा नाम गरेकी महिलाहरु थिए । कोही कोणागमन भगवान् बुद्धको माता हुन भने कोही यक्षिणीकी छोरी हुन् । कोही विपस्सी भगवान् बुद्धका युगल अग्रउपस्थापिकाहरु मध्येकी एक हुन् । कोही मङ्गलबुद्ध भगवानकी माता हुन् । यस प्रकार थुप्रै उत्तरा नामका महिलाहरु थिए । यिनीहरु मध्ये बुद्धकालका उत्तरानन्द माता उपासिका एक हुन् । यिनी पूर्णसिंहकी छोरी थिइन् । पूर्णसिंह गरीब भएको हुनाले सधैं कृष्णपक्ष हुन् गरीब सधैं गरीब नै हुन्” भन्ने कुराको प्रमाण उत्तरानन्दको माताको पिता दरिद्र पूर्णसिंहको जीवनबाट प्रष्ट बुझिन्छ । भगवान बुद्धले उत्तरालाई क्रोधलाई अक्रोधद्वारा नै जित्नुसक्नु पर्छ , खराबलाई असलद्वारा जित्नुसक्नु पर्छ, त्यसैगरी कञ्जुसलाई दानद्वारा जित्नुसक्नु पर्छ र असत्यतालाई सत्यद्वारा जित्नुसक्नु पर्छ ।^{४५} यो उपदेश सुनी उत्तरा उपासिकाका सकृदागामी भइन् । विशुद्धिमार्ग तथा प्रतिसम्भदा मार्ग ग्रन्थहरुमा उल्लेख भए अनुसार उत्तरानन्द माताले समाधिविस्फार ऋद्धि प्राप्त गरेकी थिइन् । उत्तरानन्दमाता र खुज्जुत्तरा उपासिकाहरु भगवान बुद्धका अग्रयुगल उपस्थापिका पनि थिइन् । भगवान बुद्धले ध्यानी श्राविका उपासिकाहरु मध्येमा उत्तरानन्दामता अग्रछिन् भनेका थिए ।^{४६}

च. सुप्पवासा उपासिका

^{४३} भिक्षु, अमृतानन्दी, पूर्ववत् (पा.टि. नं. ४७), पृ. २६२-२६३ ।

^{४४} अक्को धेन जिने कोध, असाधु साधुना जिने । जिने कदरिथं दानेन सच्चेनालिकवादिन ।

^{४५} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत् (पा.टि.नं. ४७), पृ. २९४-२९५ ।

बुद्धकालीन समयमा उपासिकाहरु मध्ये सुप्पवास उपासिका पनि एक हुन् । सुप्पवासा कोलिय राजकुमारीको जन्म कोलिय नगरकै राजकुलमा भएको थियो । यिनको विवाह अङ्गुत्तर निकायार्यकथा अनुसार शाक्य राजकुमारसाग र उदानपालि तथा अर्थकथा अनुसार एक कोलिय राजपुत्रसाग भएको कुरा उल्लेख छ । पतिकुलमा गैसकेपछि बुद्धसंगको प्रथम भेटमै सुप्पवासा कोलीय राजकुमारीले स्रोतापन्नफल प्राप्त गरेकी थिइन् । सातवर्षसम्म गर्भधारण गरेपछि उनले साह्रै कष्ट भोगेर शीवली (सीवलीं) भन्ने पुत्र जन्माएकी थिइन् । उनी गर्भिणी छादा गर्भमा बसेको बालकको पुण्य प्रभावद्वारा उनले निक्कै लाभसत्कार पाएकी थिइन् । जब जब उनलाई गर्भवेदना हुन्थ्यो तब तब उनले बुद्ध धर्म तथा संघको गुणहरु अनुस्मरणगरी वेदना सहन्थिन् । उनले प्रसव वेदनाले मर्नुभन्दा अगाडि नै भगवान बुद्धलाई दान दिने इच्छा गरेकी थिइन् । उनको ईच्छालाई कोलिय राजाले बुद्ध समक्ष गएर सुप्पवासा प्रसव वेदनाले पीडित भई बसेको कुरा सुनाए । भगवानले उनी सुखी हुन् र निरोगतापूर्वक निरोगी पुत्र जन्माउन् भनि आर्शिवाद दिए पछि उनको शिशुको जन्म राम्रोसाग भयो । बालक जन्मेको ११ दिन बितेपछि एकसातासम्म बुद्ध प्रमुख भिक्षुसंघलाई महादान दिए । अन्तिम दिनमा धर्मसेनापति सारिपुत्र महास्थविरले सातवर्षिय शीवली कुमार साग कुरा गरेको देखि सुप्पावासाले आफ्नो मनको सारा दुःख पीडा बिसर्पिएर आफुले अरु सात जना बालक जन्माउन सक्ने कुरा व्यक्त गरिन् । सुप्पवासा उपासिका सधोपस्थान कार्यमा अग्रसर थिइन् उनको घरमा हरबखत संघ भोजन र पौदगलिक भोजन गरी जम्मा आठसय (८००) जनाको निमित्त भोजनहरु प्रदान गर्दथे । उनको घरमा भिक्षा माग्नुजाने कुनै पनि भिक्षु, भिक्षुणीहरु खालिहात फर्कनु पर्दैनथ्यो । बुद्धले उनलाई उत्कृष्टरूपले दान दिने उपासिकाहरु मध्ये अग्रस्थानमा राख्ने घोषणा गरेको थियो । सुप्पवासा उपासिकाको नाम प्रमुख उपासिकाहरुमा नामावलीमा पनि समावेश भएको कुरा अङ्गुत्तरनिकायमा उल्लेख छ ।

भगवानबुद्धले गृहस्थीहरु मात्सर्य मल रहित भई मुक्तत्यागी शुद्धता दिने कार्यमा अग्रसर तथा याचकपात्र भई घरमा बस्नु पर्छ भन्ने जस्ता उपदेशहरुलाई सुप्पासावाले राम्रोसाग पालन गरी घरमा बसेकी थिइन् ।

भगवान बुद्धले सुप्पवासालाई भोजन दिने आर्यश्राविकाले प्रतिग्राहकहरुलाई चारकुराहरु पनि दिएको हुन्छ । आयु दिएको हुन्छ, वर्ण दिएको हुन्छ, सुख दिएको हुन्छ, र बल पनि दिएको हुन्छ ।^{४६}

उनले सुप्पवासा लाई प्रणीतदायिका श्राविका उपासिकाहरु मध्येमा कोलियको छोरी सुप्पवासा उपासिका हुन भने ।^{४७}

छ. सुप्पिया उपासिका

बुद्धकालमा सुप्रिया नाम गरेको तीनमहिलाहरुको वर्णन पाईन्छ। राजगृहको सुप्पसो भन्ने वैपुल्य पहाडको नाम बाट सुप्रिया भन्ने शब्द बनेको र यि नाम घाटी राजा ओक्काक राजमहिषीको नाम मान्दछन् । यहा उल्लेख गरिएकोप्रथम महिला सुप्रिया वाराणशी निवासी बुद्धका उपासिका हुन् । उनको जन्म एक कुलीन परिवारमा भएकोले यिनको नाम सुप्रिया रहन गएको मानिन्छ। बुद्ध वाराणशीमा हादा प्रथम दर्शन मै उनको उपदेश सुनी स्रोतापन्न भएकी थिइन् । सुप्रिया उपासिकाले एक अस्वस्थ भिक्षुले मासुको रस खाने ईच्छा व्यक्तगरेकोले मासु पठाइदिने वचन दिएता पनि त्यतिबेला शहरमा मासु नपाइएकोले उनले आफ्नै तिघाको मासु काटेर त्यसको रस बनाई सो भिक्षुलाई दान दिएकी थिईन्।सुप्रिया उपासिकाले महिनाको निश्चित दिनहरुमा अखण्डरूपले अष्टाङ्ग उपोसय शील^{४८} पालन

^{४६} आयुदिंदा दिव्य वा मानुषीय आयुलामिनी हुनेछ ।, वर्ण दिंदा दिव्य वा मानुषीय वर्णलामिनी हुनेछ ।, सुख दिंदा दिव्य वा मानुषीय सुख लामिनी हुनेछ ।, बल दिंदा दिव्य वा मानुषीय बल लामिनी हुनेछ ।

१. “सुसुद्धितं भोजनं या ददाति,
सुचि पर्णीत रसत्या उपेतं ।
सा दक्षिणा उज्जुगतेसु दिमा,
चच्छपपन्मेसु भङ्गतेसु ।
पुञ्जेन पुञ्जं संसन्दमाना
महाफला लोकविच्छुन वणिता ।
२. “एतापिसं यच्चयनुस्सरन्ता
ये वेदजाता विचरन्ति लोके ।
विनेथ्य मच्छेश्यलं समूलं
अनिच्छिता सग्गमुपेन्ति दानं ति ॥
अर्थ

१. यसले सुसंस्कृत शुद्ध प्रणीत तथा रसास्वादयुक्त भोजन दिन्छ, जसले ऋणुभार्गमा लागेको चरण सम्पन्न भएका महान स्थान निवासार्मा मा पुगेका लाई दक्षिण (दान) दिन्छ, शुष्यमाथि पुष्य बुद्धि हुने सानो त्यसो दानको महानतावारे लोकविद बुद्धले वर्णन गरेको छ ।

२. मात्सर्य मललाई जरैदेखि छेदन गरी सन्तुष्ट दायी यसो दानको स्मरणगरी जो लोकमा बस्छ उ अनिन्दन भई स्वर्ग पनि पुग्छ ।” भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत् (पा.टि.नं. ४७) पृ. २१२ ।

^{४७} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत्, (पा.टि.नं ४७), पृ. ३१०-३१४ ।

^{४८} अष्टशील

गर्धिन । भगवान बुद्धले सुप्रिया उपासिकालाई विशिष्ट उपासिकाहरुका^{६६} नामावलीमा समावेश गरेको थियो ।^{६७}

ज. कात्यायनी उपासिका

कच्चानि जातकमा उल्लेख भए अनुसार कात्यायनि नाम गरेकी दुई महिलाहरु मध्ये पहिलोलाई अवन्ती देशको कुररघर नगर मा जन्मेको गोत्रकै नामले यिनलाई कात्यायनी भनिएको हो । कात्यायानी उपासिकाहरुको श्रद्धा तथा प्रसन्नता अति उत्कृष्ट थियो । त्यसैले भगवानले उनलाई प्रसन्नता हुने उपासिकाहरु मध्ये अग्रस्थानमा राखेका थिए ।^{६८}

सोण कुटिकरण स्थविरले बुद्ध भगवानलाई भेटी उपदेश सुनेर कुररघर मै फर्केर आएका थिए । काली उपासिकाले उनले सुनेको उपदेश आफुलाई पनि सुनाउनु भनेकोले उपदेश सुनाउदा कात्यायनी उपासिका पनि काली उपासिका सागै धर्मोपदेश सुन्न धर्म सभामा उपस्थित भएकी थिइन् । यसरी सोणकुटिकरण स्थविरको मधुर धर्मोपदेश सुनी कात्यायनी उपासिकाले स्रोतापन्नफल प्राप्त गरिन् । भगवान बुद्धले अचल प्रसन्न हुने प्रापिका उपासिकाहरु मध्येमा कात्यायनी उपासिका अग्रछिन भने ।^{६९}

ज. नकुलमाता गृहस्थी

यिनी बुद्धकालीन महिला उपासिका थिइन् । यिनको जन्म कुन देश वा गाउामा भएको हो ? वा यिनी कस्की छोरी हुन् ? भन्ने पाली साहित्यमा कतै उल्लेख भएको छैन । यिनको जीवनको शुरुवात नै भग्ग देशस्थित सुसुमारगिरी नगरको नकुलपिताको पत्नी नकुल माता भनेर भएको छ । 'नकुल' भन्ने पुत्रको आमा बुवा भएको हुनाले यिनीहरु दुवैलाई नकुलमाता र नकुलपिता भनिएको छ ।

सुखमय दाम्पत्य जीवनको पूर्ण आदर्श नकुलमाता र नकुलपिताहरुका जीवनमा पाइन्छ । स्त्री पुरुष दुवैका बीच समान विचार, समान गुण तथा समान श्रद्धा भएमा मात्र सुखमय दाम्पत्य जीवनी बित्न सक्छ भनी बुद्धले पठयसंवास सुत्रमा बताएको छ ।

^{६६} रोगीको सेवा गर्ने उपासिका ।

^{६७} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत्, (पा.टि.नं. ४७), पृ. ३२८-३३५ ।

^{६८} उही ।

^{६९} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत्, (पा.टि.नं. ४७), पृ. ३४३-३५८ ।

त्यस्तै गरी स्त्रीले पुरुष प्रति र पुरुषले स्त्री प्रति गर्नुपर्ने कर्तव्यबारेमा सिङ्गलसुत्रमा उल्लेख भएको छ। असुरसुत्र अनुसार परिवारहरु पनि अनुकूल रहनुपर्ने कुरा भगवानले प्रष्ट गरेको छ। भगवान बुद्ध संसुमारगिरी नगरमा पाल्नु भएको बेलामा नकुलमाता उपासिका भगवान कहा जादा उनलाई भगवानले महिलामा हुनुपर्ने आठ गुणहरु बारे दिएको उपदेश मूल सुत्रको “महिला गुण”^{६३} भन्ने शीर्षकमा उल्लेख गरिएको छ। यी आठगुण नकुलमाताले शतप्रतिशत पालन गरेकी थिइन्। भगवानले महिलालाई आफ्नो स्वामी प्रति गर्नुपर्ने कर्तव्य सम्बन्धी आठ उपदेश दिनु भए जस्तै महिला प्रति स्वामीले गर्नु पर्ने कर्तव्यबारेमा पनि पाच उपदेश दिनुभएको छ। भगवानबुद्धले नकुलमाता उपासिकालाई विश्वासिनी उपासिका श्राविकाहरुमध्येमा अग्रछिन भनेका थिए।^{६४}

भ. कुराघरकी काली उपासिका

बुद्धकालीन समय अघि र पछि भिन्नाभिन्नै १२ जना काली नाम का महिलाहरु थिए। तिनीहरु कोही वेसम्भू बुद्धका युगल अग्रउपस्थायिकाहरु मध्येकी एक थिईन् भने कोही जातक अर्थकथाकी गणिका थिएन्। कोही कपिलवस्तुकी शाक्यनी थिईन्। कोही कौशाम्बिक श्रेष्ठिकी दासी थिईन्। यहा उल्लेख गरिएको काली उपासिका बुद्धकालीन महिला हुन्। यिनी मगध राज्यको राजगृह नगरका एक श्रेष्ठिकी छोरी थिइन्। कुराघर नगरको एक महाधनी श्रेष्ठिकी छोरासाग उनको विवाह भएको थियो। बुद्ध धर्मको इतिहासमा सर्वप्रथम स्रोतापन्न हुने महिला यिनै थिईन्।

^{६३} नारी गुण

१. जुन नारीको आमाबाबुले उसको अर्थकामना हितकामना र अनुकम्पाराखी जुन पुरुषलाई दिन्छन् उ (आफ्नो पतिभन्दा अगाडि उठ्छे, पछि सुत्छे के कामकाज गर्नुपर्छ भनी खोज तलास गर्छे, मनलगाई काम गर्छे, तथा प्रियवाहिनी पनि हुन्छे।
२. आफ्नो पतिको जो ति पूजनीय, माननीय मातापिता श्रमण ब्राम्हणहरु हुन्। तिनीहरुको सतकर सम्मान गौरव तथा पूजा गर्छे र अभ्यागतहरुलाई पनि आसन तथा पानी दिई पुजा सत्कार गर्छे।
३. आफ्नो पतिको जो ति आम्पन्तरिक कामहरुमा विचार पुऱ्याई काम गर्न सिपालु तथा काम कागजको संविधान र प्रबन्ध मिलाउन पनि सिपालु हुन्छे।
४. आफ्नो पतिको जो ति आम्पन्तरिक मानिसहरु दास, प्रेष्य वा कामदारहरु हुन्। उनीहरुले गरेको कामलाई गरे भनी जान्दछे नगरको कामलाई गरेनन् भनी जान्दछे रोगी हुँदा हेरचाह गर्छे उनीहरुलाई जे जति खान दिनु पर्ने हो त्यो दिन्छे।
५. जो धन-धान्य अथवा रुपैया-पैसाहरु पतिले ल्याउँछे त्यसको सुविधाननगरी, गोप्यतरिकाले जतनगरी रक्षा गर्छे। आफु पनि अधूर्तिनी, अचोरिनी अभ्रष्टपापिनी तथा अनिवनाशिनी भई बस्छे।
६. बुद्ध धर्म तथा संघको शरणमा गई उपासिका भई बस्छे।
७. “प्राणी सा बाट विरत भई अदिम्मादान बाट विरत भई कामथय्याथावाट विरत भई मृषावादवाट विरत भई तथा सुरा-मेप्य-मघ प्रमाद स्थानवाट विरत भई, शीलवती भई बस्छे।
८. त्यागवान हुन्छे, मात्सर्यमलरूपी चेतनालाई दुरगरी घरमा बस्छे। त्यागीनी भई दानद्वारा हात शुद्ध गरी, दिने कार्यमा अग्रसर भई, याचकहरुलाई दान दिनेमा मनलाई बस्नेछे।

^{६४} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत्, (पा.टि.नं. ४७), पृ. ३९८-४०७।

सातागिरी यक्षदेवले हेमवत यक्षदेवलाई बुद्धका गुणहरु सुनाउादै बुद्धको बयान बताइरहेको कुरा सुनी काली उपासिकाको मनमा अपार प्रमोद उत्पन्न भई बुद्ध प्रति अपार श्रद्धा उत्पन्न भयो । बुद्धलाई नदेखिकनै, कुनै भिक्षुलाई नदेखिकनै तथा कसैबाट धर्मोपदेश पनि नसुकनै केवल यक्ष देवताले बुद्धको बयान गरिरहेको कुरामात्र सुनी अनश्रुतिद्वारा नै चित्त प्रसन्नगरी काली उपासिका स्रोतापन्न भइन् । यसै घटनालाई ध्यानमा राखी भगवान् बुद्धले यिनलाई पछि अनुश्रुतिद्वारा प्रसन्न हुने महिलाहरुमध्ये अग्रस्थानमा राखेका थिए । यसरी बुद्ध धर्म संघ, प्रति अति प्रसन्न भई स्रोतापन भइसकेपछि उनले सोही राती 'सोण' भन्ने पुत्र जन्माइन् । सोण भिक्षु भएर आए पछि काली उपासिकाले उनीबाट नै भगवान् बुद्धले दिनुभएको धर्मोपदेश सुन्न नगरको सुसज्जित धर्म सभामा आइन् ।^{६५}

ज. अम्बपाली गणिका

अम्बपाली गणिका एक नामी उपासिका थिइन् । उनी वैशाली महानगरको एक आपको रुखको फेद मुनि जन्मेकी हुनाले उनको नाम अम्बपाली रहेको थियो।उनको अलौकिक सुन्दरताका कारण लिच्छवि कुमारको बीचमा भगडा हुन्थ्यो । अम्बपाली गणिकाले भगवान् बुद्धसाग भेटेको कुरा महापरिनिब्बान सुतमा महावग्गपालिमा उल्लेख भएको पाइन्छ । भगवानसागको भेटमा उनले भोजन मात्र दान नगरेर अम्बवन समेत बुद्धलाई दान दिएकी थिइन ।

भगवानको दर्शनार्थ आम्रवनमा अम्बपाली जादा भगवानसाग बसिरहेका भर्खरै प्रव्रजित भएका पाचसय भिक्षुहरुको स्मृति (होस) अम्बपालीलाई देखेर विचलित नहोस भन्नका लागि उनले विशेष रूपले काय वाकचित्तमा होस् थातमा राखी बस्नको निमित्त सतिपट्टानको कुरा भनेको थियो । यस बाट नै अम्बपाली कति राम्री थिईन भनी अनुमान लगाउन सकिन्छ । उनी आफै पुत्र आयुष्मान विमल कोण्डञ्जको धर्मकथा सुनी प्रव्रजित भएकी थिइन ।^{६६}

ट. चुन्दी राजकुमारी

अंगुत्तर अड्कथा अनुसार चुन्दी राजकुमारी विम्बिसार राजाकी छोरी थिईन् । यिनले आफ्नो बाबु राजा विम्बिसार बाट पाचशय रथहरु पाएकी थिइन् । चुन्दी राजकुमारी र

^{६५} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत्, (पा.टि.नं. ४७),पृ. ३९८-४०७ ।

^{६६} भिक्षु अमृतानन्द, बुद्धकालीन महिलाहरु भाग-२ (काठमाडौं: आनन्दकुटी स्वयम्भु, ई.सं. १९८२) पृ. ८-१३ ।

आफना दाइ चुन्दा राजकुमारको बीच धर्मको बारेमा केही छलफल भएको थियो ।सो कुराको बारेमा प्रश्न सोध्ने विचारले चुन्दी राजकुमारी पाच सय रथका साथ भगवान् बुद्धलाई भेट्न राजगृहको वेणुवन स्थित कलन्दक निवासमा गएकी थिइन् । चुन्दी राजकुमारीले भगवान कहा पुगी आफ्नो दाई ले भनेको कुराहरु अगाडि राखिन् । चाहे स्त्री होस्, चाहे पुरुष होस्, जो बुद्धको, धर्मको, संघको शरणमा गई प्राणी हिंसा, अदिन्ना दाना,काम मिथ्याचार, मुसावाद तथा सुरमेरय मज्ज पमादस्थानावाट विरत हुन्छ, ऊ शरीर छाडी मृत्युपछि सुगतिमा उत्पन्न हुन्छ, दुर्गतिमा हुन्न ।

यसपछि चुन्दीले प्रश्न राखिन कि कस्तो शास्ता प्रति प्रसन्न हुने व्यक्ति कायछाडी मृत्युपछि सुगतिमा उत्पन्न हुन्छ र दुर्गतिमा हुन्न ? कस्तो धर्ममा प्रसन्न हुने व्यक्ति शरीरछाडी मृत्युपछि सुगतिमा उत्पन्न हुन्छ र दुर्गतिमा हुन्न ? कस्ता संघप्रति प्रसन्न हुने व्यक्ति शरीर छाडी मृत्युपछि सुगतिमा उत्पन्न हुन्छ र दुर्गतिमा हुन्न ? कस्ता शील पालन गर्ने व्यक्ति शरीरछाडी मृत्युपछि सुगतिमा उत्पन्न हुन्छ र दुर्गति या हुन्न ?

चुन्दी राजकुमारीको प्रश्नमा भगवानले यसरी उत्तर दियो । जति अपादा, द्विपाद, चतुष्पाद, बहुपाद : रुपी, अरुपी, संज्ञी, असंज्ञी तथा नैवसंज्ञी नासंज्ञी तत्वहरु छन् । तिनीहरु मध्ये तथागत अरहत, सम्यक सम्बद्ध अग्र देखिनुहुन्छ ।

जति संस्कृति र असंस्कृति धर्महरु छन् तिनीहरु मध्ये वैराग्य नै अग्र देखिन्छ । जति संघ र गणहरु छन् तिनीहरु मध्ये तथागतको श्रावकसंघ नै अग्र देखिन्छ । जति शीलहरु छन् तिनीहरुमध्ये आर्यकान्त शील नै अग्र देखिन्छ । यसरी भगवान बुद्धले चुन्दी राजकुमारीलाई यो उपदेश धर्मदेशना गरे ।^{६७}

---

^{६७} उही, पृ. ४६-५१ ।

ठ. चुल सुभद्रा

चुलसुभद्रा श्रावस्ती निवासी अनाथपिण्डकको छोरी थिईन् । उनको विवाह कोशल राज्यकै साकेत नगरवासी कालक श्रेष्ठीको छोरासंग भएको थियो । उनको विवाहमा पनि उनका बाबुले अङ्गदेशका भद्रीय नगरवासी धनञ्जय श्रेष्ठीले आफ्नो छोरी विशाखालाई १० वटा अर्ति दिए जस्तै उनलाई पनि “१० वटा^{६५}” अर्ति दिए । उनी विवाह भएर आए पछि उनको ससुराले आफ्नो अरहन्तहरुलाई आएर वन्दना गर्नको लागि भन्यो । जब चुलसुभद्रा अरहन्ताहरुको अगाडि पुगिन् तिनीहरुको नाङ्गो शरीर देखेर उनी त्यतिकै फर्किन । ससुराले यसो गर्नुको कारण सोध्दा उनले अरहन्तहरु यस्तो होइनने । उनीहरु त हाम्रा भिक्षुहरु जस्तो हुनु पर्छ भने । त्यसपछि उनको ससुराले तिम्रा श्रमण कस्ता हुन्छन् भन्दा उनले श्रमणहरु इन्द्रिय तथा मन शान्त, कार्यकर्म परिशुद्ध, वर्चिकर्म निर्मल, भित्र र बाहिर मोती र शंख जस्तै निर्मल, शुद्ध धर्मले परिपूर्ण लाभ र अलाभद्वारा विचलित नभएका, यश र अयश मा तटस्थ, प्रसंसा र निन्दामा समान, दुःख र सुखमा कम्पित हुदैनन् । यस्ता मेरा श्रमणहरु भनि व्याख्या गरे ।

- १) “सन्तिन्दिया सन्त मानसा, सन्तं तेसे. गतंठितं ।
ओक्किरक्तचक्खू मितभाणी, तादिसा समणा मय ॥”
- २) “कायकम्मं सुचि तेसं, वाचाकम्मं अनाविलं ।
मनोकम्मं सुविसुद्धं, तादिसा समणा मम ॥”
- ३) “विमला सङ्खयुत्तामा, सुद्धा अन्तर बाहिरा ।
पुष्णा सुद्रेहि धम्मोहि, तादिसा समणा मम ॥”
- ४) “लाभेन उन्नतो लोको, उनलाभेन च ओनतो ।
लाभालाभेन एकट्ठा, तादिसा समणा मम ॥”
- ५) “यसेन उन्नतो लोको, अयसेन च ओनतो ?
यसायसेन एकठा, तादिसा समणा ममा ।”
- ६) “पसंसायुन्नतो लोको, निन्दाय च ओनतो ?
सभा निन्दा पसंसासु, तादिसा समणा मम ॥”
- ७) “सुखेन उन्नतो लोको, दुक्खेनापि च ओनतो ।
अकम्पा सुखदुक्खेसु, तादिसा समणा ममाति ॥”

यसपछि चुलसुभद्राको ससुराले भगवानको दर्शन गर्ने मनसाय राखेर उनीहरुलाई बोलाउन लगाए । चुलसुभद्राले पनि आफ्नो घरको माथिल्लो तलामा गएर जेतवन तिर हेरी अत्यन्त भक्तिपूर्वक बुद्ध गुण अनुस्मरणको साथै वन्दना र बुद्धको स्मरण गरी सुगन्धित फूलद्वारा पाच भिक्षु सहित भगवान बुद्धलाई भोजनको निम्ति निम्तो दिए पछि भगवान बुद्ध

^{६५} दश अर्तिको अर्थ गृही विनयमा उल्लेख छ, पृ. ४५-४६ ।

र उनको पाच सय शिष्य जेतवनवाट हिड्नु भयो । यसरी चुलसुभद्राको कारणवाट शास्ताले उनको मनोभाव अनुरूप उपदेश दिएपछि, कालक श्रेष्ठ स्रोतापन्न भएर उनले आफ्नो बगैँचा शास्तालाई दान गरे। पछि, त्यहा घरहरु पनि बनाइदिए जसको नाम कालकराम राखियो । चुलसुभद्राको प्रति अनुग्रहको निमित्त शास्ताले त्यस ठाउामा अनुरुद्र स्थविरलाई बसाले ।^{६६}

ड. बोज्झा उपासिका

बोज्झा उपासिका बुद्धकालीन समयकी महिला थिइन् । त्यस समयमा भगवान् श्रावस्तीस्थित अनाथपिण्डकको जेतवनाराममा बसेका थिए ।

बोज्झा उपासिका त्यही भगवानलाई दर्शन गर्न गएर वन्दना गरी एक छेउ मा बसिन । त्यतिबेला भगवानले उनलाई “अष्टाङ्ग^{६७}” सम्पन्न भई उपोसथव्रत पालन गर्नेको फल महान हुन्छ, महानिसंस, महादधोतक तथा महाविस्फार हुन्छ, भनेका थिए । यदि कुनै स्त्री वा पुरुष अष्टाङ्गयुक्त उपोसथ व्रत पालन गरी शरीर छाडी मृत्यु पछि, परनिर्मित वशवर्ती देवलोकमा पनि उत्पन्न हुन सक्छ, भनेका थिए ।^{६८}

ढ. मल्लिका देवी

मल्लिकादेवी श्रावस्तीवासी एक गरीब तथा जेष्ठ मालाकारकी छोरी थिईन् । सोढ्न वर्षीय यिनी अन्य कुमारीहरुसाग दिनहु तीनवटा कुल्मास पिण्ड (एकप्रकारको रोटी) फूलको टोकरीमा राखी उद्यानमा जान्थिन् । यसरी गईरहेको बेला यिनले भिक्षुसंघ सहित भगवान बुद्ध भिक्षाटनको लागि नगरमा गइरहेको देखेर उनले आफ्नो रुखा सुख्खा तीनवटा कुल्मासपिण्ड भगवानलाई चढाइन् । तथागतले उनलाई एक छेउमा बस्न संकेत दिए र आनन्द स्थविरले चीवर बिच्छाएपछि, भगवान् त्यही बसेर रोटी खाए । त्यसपछि, उनी मुसुक्क हासे । आनन्दले हास्नुको कारण सोधे भगवानले मल्लिकाले दिएको दानको प्रभावद्वारा यिनी प्रसेनजित, कोशल नरेशकी अग्रमहिषी हुने छिन् भनी भने ।

^{६६} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत्, (पा.टि.नं. ६६), पृ. ५२-६५ ।

^{६७} अष्टशील पालन गर्ने ।

^{६८} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत्, (पा.टि.नं. ६६), पृ. ६६-७५ ।

त्यसपछि, मल्लिका उद्यान तर्फ गइन् । त्यतिबेला प्रसेनजित कोशल राजा अजातशत्रुसागको लडाइमा पराजित भई भागेर श्रावस्ती नगरतिर गइरहेको बेलामा सेनाको प्रतीक्षा गर्न त्यस उद्यानमा पसे । त्यस बखत मल्लिकाले गीत गाएको सुनेर घोडा त्यता तिर दौडाए । मल्लिकाले पनि नडकराइन घोडाको लगाम समातिन् । उनको शीलस्वभाव देखेर प्रसेनजित प्रभावित भई राजदरवारबाट डोली पठाई सम्मानका साथ राजदरवारमा लगी विशाल रत्नहरुको विचमा राखी अभिषेक दिएर अग्रमहिषी बनाए । उनी पञ्चकल्याण गुणले युक्त तथा पतिव्रता र बुद्धको परम भक्तिनी थिइन् ।

भगवान बुद्धले मल्लिकाको कारणले नै गर्दा भल्लाटिय जातकको र सम्बुला जातकको कुरा प्रसेनजितलाई सुनाएका थिए । उनले जीवनको यात्रामा कहिलेकाही बेमेल जस्तो भएर ठाक-ठूक हुने कुरा आश्चर्य होइन भनि उपदेश दिएका थिए । बुद्धले मल्लिकालाई मूल सुत्रको पनि उपदेशको रूपमा धर्मदर्शना दिएका थिए । जस्तै:

- १) आफु भन्दा प्यारो अब कोही छैन ।
- २) प्रेमबाट शोक उत्पन्न हुन्छ ।
- ३) महिला पनि पुरुषभन्दा श्रेष्ठ हुनसक्छे ।
- ४) स्त्री कसरी कुरुपा हुन्छे ?

यसरी मल्लिका रानी गरीब घरमा जन्मेर राजाको पत्नी भएर पनि उनमा त्यस्तो घमण्ड भने अलिकति पनि थिएन ।^{७६}

ण. (बन्धुल) मल्लिका

पालिसाहित्य अनुसार प्रसेनजित कोशल नरेशकी रानीको नाम पनि मल्लिका भएको हुदा यहा बन्धुल राजकुमारकी रानीलाई बन्धुल मल्लिका भनिएको हो । यिनी पनि बुद्धकालीन महिला उपासिका थिइन् । यिनको जन्म कुशीनगरवासी मल्लिका भन्नेको गर्भ बाट भएको थियो । यिनको विवाह कुशीनगर मल्लराजाका छोरा बन्धुलसाग भएको र कुनै सन्तान नभएपछि बन्धुल राजकुमारले उनीलाई बााभी भएकोले माइत नै फर्केर जाउा भने पछि त्यतिबेला भगवानले उनीलाई रोकेका थिए । त्यसपछि उनीले श्रावस्तीमा सोह्र पटकसम्म जुम्ल्याहा छोराहरु जन्माइन् । यिनीहरु निकै शुरुवीर थिए ।

^{७९} उही, पृ. ७६-१२४ ।

बन्धुलमल्लिका पनि भगवान् बुद्धका भक्तिनी थिइन् । उनीले पाचसय भिक्षुहरु सहित दुई अग्रश्रावकहरुलाई भोजनको लागि निम्ताएकी थिइन् । त्यतिबेला तपाईंका स्वामी सहित वत्तीसजना छोराहरुलाई हत्या गरे “भन्ने पत्र पाए त्यो पढेर उनी कति पनि विचालित भइनन्) त्यसपछि बन्धुल मल्लिकाले आफुसाग भएको “महालतापसाधन”^{७३} भन्ने आभरण वस्त्र चढाउने इच्छा गरिन र कुशीनगरमा महापरिनिवारण भएको भगवान् बुद्धको शरीरमा ओढाइन् जो अति शोभायमान देखिन्थ्यो यो देखेर मल्लिकाको मन सारै प्रसन्न तथा प्रफुल्लित भएको थियो । यसरी बन्धुल मल्लिकालाई उनको गुण, शील तथा दानले गर्दा उनलाई प्रमुख उपासिकाहरुको नामावलीमा समावेश गरिएको थियो ।^{७४}

त. मृगशाला उपासिका

मृगशाला (मिगशाला) भन्ने उपासिका श्रावस्ती स्थित जेतवनारामका आसपासमा रहेको ‘साधुक’ भन्ने गाउाम बस्ने पुराण स्थपितकी छोरी र ऋषिदत्त (इसिदत्त) स्थपितकी भतिजी थिइन् । यिनका पिता पुराण स्थपित र काका ऋषिदत्त स्थपित दुवै सकृदागामी फलमा पुगेका थिए भन्ने कुरा अनुदित अंगुतरनिकायका मिगशाला सुत्रहरुले उल्लेख गरेका छन् ।

मृगशालाले आनन्द स्थविर आफ्नो घरमा आएको बेला भगवानले पुराण स्थपित र ऋषिदत्तका सम्बन्धमा प्रकाश पारेको कुरा बुझ्नै सकिन भनेकी थिइन् । आनन्दले पनि यो कुरा भगवान समक्ष राखे पछि भगवानले सो आइमाईले “यो कुरा के बुझ्न सक्ली र? भनेका थिए । मृगशालाले अब्रह्मचारी र ब्रह्मचारी दुवैले एउटै सकृदागामी फल कसरी प्राप्त गर्न सक्छ भन्ने प्रश्न गरेकी थिइन् । यसमा भगवानले यो आइमाई लाई पुरुषको तीक्ष्ण इन्द्रिय सम्बन्धी ज्ञानको कुरालाई के जान्न सक्ली भनेका थिए । भगवानले यस लोकमा छ प्रकारका पुरुषहरु हुन्छन् भनि भने :-

- १) एक पुरुष संयमी भई सुखपूर्वक बस्छ र सब्रह्मचारीसाग बस्नपाउदा प्रसन्न हुन्छ तर उसले सुन्नुपर्ने सुनेको हुन्न वीर्यद्वारा गर्नुपर्ने गरेको हुन्न, सम्यक दृष्टिद्वारा प्रतिबोध पनि गरेको हुन्न तथा सामयिक विमुक्ति पनि प्राप्त गरेको हुन्न, उ शरीर

^{७३} “महालतापसाधन” भनेको स्पष्टरत्न जडित एक प्रकारको आमरण वस्त्र हो ।

^{७४} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत्, (पा.टि.नं. ६६), पृ. १२५-१३७ ।

छाडी मरणोपरान्त हीनतातिर जान्छ, विशेषतातिर जान्छ, हीनतागामी नै हुन्छ, विशेषता गामी हुन् ।

- २) एक पुरुष सुसंयमी भई सुखपूर्वक बस्छ, र सब्रहाचारीहरुसाग बस्नपाउदा प्रसन्न हुन्छ । उसले सुन्नुपर्ने सुनेको हुन्छ, वीर्यद्वारा गर्नुपर्ने गरेको हुन्छ, सम्यकदृष्टिद्वारा प्रतिबोध पनि गरेको हुन्छ, तथा सामयिक विमुक्ति पनि प्राप्त गरेको हुन्छ । उ शरीर छाडी मरणोपरान्त विशेषतातिर जान्छ, हीनतातिर जान्छ, विशेषतागामी नै हुन्छ, हीनतागामी हुन् ।
- ३) एक पुरुष क्रोधी तथा मानाभिभूत हुन्छ, र समय समयमा उसको मनमा लोभधर्म पनि उत्पन्न हुन्छ । उसले सुन्नुपर्ने सुनेको हुन्छ, वीर्यद्वारा गर्नुपर्ने पनि गरेको हुन्छ, सम्यक दृष्टिद्वारा प्रतिबोध पनि गरेको हुन्छ तथा सामयिक विमुक्ति पनि प्राप्त गरेको हुन्छ । उ शरीर छाडी मरणोपरान्त हीनतातिर जान्छ, विशेषतातिर जान्छ, हीनतागामी नै हुन्छ र विशेषतागामी हुन् ।
- ४) यहा एक पुरुष क्रोधी तथा मानाभिभूत हुन्छ, र समय समय या उसको मनमा लोभ धर्म पनि उत्पन्न हुन्छ । तर उसले सुन्नुपर्ने पनि सुनेको हुन्छ, वीर्यद्वारा गर्नुपर्ने पनि गरेको हुन्छ, सम्यकदृष्टिद्वारा प्रतिबोध पनि गरेको हुन्छ तथा सामयिक विमुक्ति पनि प्राप्त गरेको हुन्छ । ऊ शरीर छाडी मरणोपरान्त विशेषतातिर जान्छ, हीनतातिर जान्छ । विशेषतागामी नै हुन्छ । हीनतागामी हुन् ।
- ५) एक पुरुष क्रोधी तथा मानाभिभूत हुन्छ । समय समयमा उसको वचीसंस्कार उत्पन्न हुन्छ । उसले सुन्नुपर्ने पनि सुनेको हुन्छ, वीर्यद्वारा गर्नुपर्ने पनि गरेको हुन्छ, सम्यक दृष्टिद्वारा प्रतिबोध पनि गरेको हुन्छ तथा सामयिक विमुक्ति पनि प्राप्त गरेको हुन्छ । उ शरीरछाडी मरणोपरान्त हीनतातिर जान्छ । विशेषतातिर जान्छ हीनतागामी नै हुन्छ । विशेषतागामी हुन् ।
- ६) एक पुरुष क्रोधी तथा मानाभिभूत हुन्छ । समय समयमा उसको वचीसंस्कर पनि उत्पन्न हुन्छ । तर उसले सुन्नुपर्ने पनि सुनेको हुन्छ, वीर्यद्वारा गर्नुपर्ने पनि गरेको हुन्छ, सम्यकदृष्टिद्वारा प्रतिबोध पनि गरेको हुन्छ तथा सामयिक विमुक्ति पनि प्राप्त गरेको हुन्छ । ऊ शरीरछाडी मरणोपरान्त विशेषतातिर जान्छ । हीनतातिर जान्छ । विशेषतागामी नै हुन्छ । हीनतागामी हुन् ।

यसरी भगवान बुद्धले ६ प्रकारका पुरुषको गुणबारे भने पछि उनले जुन रूपको शीलले पुराण (मृगशालाका पिता) युक्त थिए । सोही रूपको शीलले ऋषिदत्त (मृगशालाका काका) पनि युक्त भएको थिए । सोही रूपको प्रज्ञाले पनि युक्त भएका भए न ऋषिदत्तले पुराणको गतिलाई जान्न सक्थे । यसैले यिनीहरु एक एक अङ्गले फरक थिए ।

यसप्रकार भगवानले मृगशाला लाई ६ प्रकारका पुरुष गुण तथा यस लोकमा दश प्रकारका मानिसहरु छन् भनेर उपदेश दिनु भएको थियो ।^{७५}

त. रोहिणी क्षेत्री कन्या उपासिका

यिनी भगवान बुद्धका शिष्य स्थविर अनुरुद्धकी बहिनी थिइन् । अनुरुद्ध स्थविर पाचसय भिक्षुहरुकासाथ कपिलवस्तुमा आएको बेला भगवान बुद्ध पनि त्यही थिए । स्थविर आएको खबर सुनेर सबैजना भेट्न आए तर उनकी बहिनी आईनन् । स्थविर ले बहिनी घरमै बसेको सुनेपछि उनीलाई बोलाउन पठाए । रोहिणीले आफुलाई छवि(चर्म) रोग लागेको ले नआएको भनेपछि स्थविरले उनलाई पुण्य कमाउनु पर्छ भनि उनको आभरण बेचनलगाइ आएको पैसाले आसनशाला बनाउन लगाए । यसरी दुईतले शाला बनाई फलेक विच्छाउन सकेपछि रोहिणीलाई दिनहु त्र्यहा बढारी आसनहरु विच्छाई गाग्रीमा पानी भरेर राख्न लगाए । यसरी दैनिक काम गर्दा उनको चर्म रोग निको भयो । आसनशाला सिदिएपछि बुद्ध सहित भिक्षुसंघलाई उनले प्रणीताकारले भोजन दान दिइन् । तर उनी त्यहा उपस्थित भईनन त्यसपछि बुद्धले उनी नआएको कारण सोधदा रोहिणीले आफु छवि कुरूप भएकोले लाजले नआएको भनिन् ।^{७६}

भगवान बुद्धले पनि उनको छवि रोग लाग्नाको कारण क्रोधले भएको भने त्यस पछि उनले रोहिणीको अतितको कुरा सुनाए । यसरी अतितमा गरेको कर्मको प्रभावले अहिले यस्तो भएको हो । ईष्या र क्रोध भनेको अलिकता पनि गर्नुहुन्न भनि निम्न गाथा सुनाएका थिए ।

“कोधं जहे विष्पजहेथ्य मानं

सञ्जोजनं सव्वभतिक्कमेथ्य ।

तं नामरुपस्म असज्जमानं

^{७५} उही, पृ. १३८-१५७ ।

^{७६} “क्रोध नगर, अभिमान नगर, सबै संयोजनबाट पार तरेर जाऊ, नाम रूपमा अल्फेर नबस, कुनै अल्फो नभएपछि दुःखबाट ताप हुने छैन ।” (हेर्नुहोस् भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत्, (पा.टि.नं. ६६), पृ. १६३ ।

यसरी धर्मदेशनाको अन्त्यमा धेरैले स्रोतापत्तिफल प्राप्त गरे । रोहिणीले पनि स्रोतापत्तिफल प्राप्त गरे पछि उनको रोग निको र शरीर सुन्दर भएर आयो ।

थ. बेलुकण्टकी नन्दमाता

बौद्धकालीन समयमा दुईजना नन्दमाताहरू थिए । यहा बेलुकण्टकी नन्दमाता उपासिकाको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । यिनी बेलुकण्टका नगरबासिनी भएका हुनाले यिनलाई नन्दमाता मात्र नभनी बेलुकण्टकी नन्दमाता भनिएको हो । कही कही नन्दपुत्रको माता भएकी हुनाले यिनको नाम 'नन्दमाता' हुन गएको भनि भनिन्छन् ।

यिनको विवाह सानो छद्दा नै भएको थियो । यिनी परम स्वामी भक्तिनी ,परिशुद्ध शीली, एकछाके, त्रिपिटकधारी अनागामीफलमा प्रतिष्ठित थिइन् । जतिञ्जेलसम्मइच्छा हुन्छ उतिञ्जेलसम्म यिनी ध्यानमा बस्न सकिछन् भन्ने कुरा सुत्रमै उल्लेख भएको छ । ध्यानको प्रभावले गर्दा यिनको छोरालाई मारेको देख्दा र पति मरेर पनि यक्ष भई जन्म लिएको देख्दा पनि यिनको चित्तमा कुनै शोक सन्ताप उत्पन्न भएको लक्षण देखा परेको थिएन भने चित्त खिन्न भएको थिएन । यस्ता आश्चर्य गुण हुने यी नन्दमातालाई बुद्धले पनि यदि कुनै स्त्रीले प्रार्थना गर्ने हो भने बेलुकण्टकी नन्दमाता जस्ती हुनसक्छ भनि प्रार्थना गर्नुपर्छ भनी प्रशंसा गरेका थिए । अंगुत्तर अट्ठकथा, दुकनिपात वर्णनाले (पृ. ३३४) पनि नन्दमातालाई महद्विकमध्ये अग्रछिन् भनेका छन् भने धम्मपदट्ठकथाले भगवान्का दुई अग्रश्राविकारहरू मध्येमा एकजना बेलुकण्टकी नन्दमाताको नाम उल्लेख गरेको छ ।

नन्दमाता रातको प्रत्यक्ष समयमा उठी पारङ्गत स्वरले (पाशयंन सरेन) सुत्र-पाठ गरी चुपलागेका थिए । त्यस बखत वैश्रवण महाराजले उनको सूत्र पाठ सिद्धिएको बुझी धन्य हो भगिनी भन्दै अनुमोदन गरे पछि नन्दमाता ले को हो भनि सोध्दा भाइ वैश्रवण महाराज भनि परिचय थिए । नन्दमाता लाई मार्गफलको हिसावले जेठी भएकोले सहोदर भाव प्रकट गरी भगिनी (दिदी) भन्ने शब्द प्रयोग गरेका थिए । वैश्रवण महाराजले नन्दमाताको काम गर्न इच्छुक रहेको बताए पछि नन्दमाताले खेतबाट धान ल्याएर भकारीमा राखिदिन आग्रह गरीन । त्यसपछि उनले साढे वाह्रसय भकारीमा धान भरिदिएर नन्दमाता वाचुञ्जेल भकारीमा धान

^{१७} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत्, (पा.टि.नं.६६), पृ. १५८-१८६ ।

नसिद्धियोस भनि अधिष्ठान पनि गरेको। यसरी बेलुकण्टकी नन्दमाताले शक्ति सम्पन्न प्रतापी वैश्रवण देवपुत्रसाग आमने सामने कुरा गरिन्। बेलुकण्टकी नन्दमाता र सारिपुत्र मौद्गल्यायन सहित भिक्षु संघलाई छ अङ्गले युक्त भई दान दिएका थिए। भगवान् बुद्धले छ अङ्गको अर्थ दायकका तीन अङ्गहरु हुन्छन् र प्रतिग्राहकका तीन अङ्गहरु हुन्छन् भनेका थिए। दायकका तीन अङ्गहरु भन्नाले (१) दान दिनु भन्दा अगाडि दायकको चित्त सुमन हुन्छ (२) दान दिइरहने बेलामा पनि चित्त प्रसन्न हुन्छ तथा (३) दानदिइसके पछि पनि चित्त प्रमुदित हुन्छ। यस्तै प्रतिग्राहकका तीन अङ्गहरु भन्नाले (१) प्रतिग्राहकहरु वीतरागी हुन्छन् अथवा राग विनोदनार्थ प्रतिपन्न हुन्छन्। (२) वीतद्वेषी हुन्छन् अथवा द्वेष विनोदनार्थ प्रतिपन्न हुन्छन् तथा (३) वीतमोही हुन्छन् अथवा मोह विनोद नार्थ प्रतिपन्न हुन्छन्।

यसरी दिएको छ अङ्ग युक्त दक्षिणामा यति पुण्य छ, यस्तो स्वर्गदायी छ, यति सुखदायी छ, यति स्वर्गगामी छ, यति ईष्ट छ, यति कान्त छ तथा यति हिताय सुखाय छ भनी प्रमाण लिन सजिलो छैन बल्कि असंख्येय, अप्रमेय तथा महापुष्यस्कन्ध छ भन्ने सख्यामा पुग्छ भनि भगवान् बुद्धले धर्मदेशना गरेका थिए। दान दिंदाको अर्थ पनि भगवानले उल्लेख गरेका थिए।

- १) “दानदिनुभन्दा अगाडि चित्त प्रसन्न गर्नु, दानदिने बेलामा पनि चित्त प्रसन्न राख्नु तथा दानदिइसके पछि पनि चित्त प्रमुदित पार्नु यही नै यज्ञ (दान) को सम्पत्ति हो।
- २) “वीतरागी, वीतद्वेषी, वीतमोही, अनास्रवी तथा संयमी ब्रह्मचारी नै यज्ञ (दान) को सम्पन्न क्षेत्र हो।
- ३) “अतएव हातखुट्टा धोई आफ्नै हातले उपरोक्त पुण्यक्षेत्रमा दानदिंदा आफ्नो तरफबाट पनि अर्काको (प्रतिग्राहकको) तरफबाट पनि त्यस दानको फल महान हुन्छ।
- ४) “यसरी त्याग चेतनाले दानदिने श्रद्धालु मेधावी पण्डित पुरुष आरोग्यतापूर्वक सुगतिमा उत्पन्न हुन्छ।”^{४६}

४६ १. “पुब्बेव दाना सुमनो, ददं चित्तं पसादयं ।
दत्त्वा अत्तमनो हौति, एसा यञ्जस्स सम्पदा ॥
२. “वीतरागा वीतदोसा, वीतमोहा अनासवा ।
खेतं यञ्जस्स सम्पन्नं, सञ्जता ब्रह्मचारयो ॥
३. “सयं आचमयित्वा, दत्त्वा सकेहि पाणिभि ।
अत्तनो पत्तो चेतो, यञ्जो हौति महाफलो ॥
४. “एवं यजित्वा मेधावी, सद्धो युत्तेन चेतसा ।
अव्यापण्ण सुखं लोक, पण्डितो, उपपज्जती ति ॥” हेर्नुहोस् भिक्षु अमृतानन्द, पृ. १८२।

यसरी भगवान् बुद्धले श्रविका उपासिकाहरु मध्येमा खुज्जुत्तरा उपासिका र वेलुकण्टकी नन्दमाता उपासिका नै तुलादण्ड हुन तथा प्रमाणकर हुन भनि प्रशंसा गरेका थिए ।^{४९}

द. सुजाता (बुहारी) उपासिका

सुजाता अंगदेशकी भद्रीय नगरवासी धनञ्जय श्रेष्ठीकी छोरी र विशाखा महाउपासिकाकी बहिनी थिइन् । यिनको विवाह अनाथपिण्डक महाजनको छोरा काल भन्ने साग भएको थियो । धनी कुलको भएकोले यिनमा धेरै घमण्ड थियो भने विशाखाको जस्तो सुविनीत स्वभाव थिएन । सासु, ससुरा पति आदिलाई यिनी सम्मान गर्दै थिइन् उनीहरुको वचन मात्र नसुन्ने होइन् उनीहरुलाई गिन्ति पनि गर्दैनथिन् । यिनी कठोर भाषिणी, घरका मानिसहरुलाई गालिगौचल मात्र होइन पिट्दै हिड्न कुनै प्रति गर्नुपर्ने कर्तव्य पनि पालन नगर्ने बडो उश्रुङ्खल स्वभावकी थिइन् ।

भगवान् बुद्ध अनाथपिण्डकको घरमा भिक्षुसंघ सहित धर्मोपदेश गर्दै थिए । त्यतिबेला अनाथपिण्डकको बुहारी सुजाता घरका नोकरहरुसाग भगडा गरी कराइरहेकी थिइन् । यो सुनेर भगवानले अनाथपिण्डकलाई सुजातालाई बोलाउन लगाए । उनी आएर वन्दना गरी एक छेउमा बसिन । त्यसपछि भगवानबुद्धले सात प्रकारका भार्याहरु छन्: क) बधक समान भार्या, ख) चोर समान भार्या, ग) मालिकनी समान भार्या, घ) माता समान भार्या, ङ) भगिनी समान भार्या, च) सखी समान भार्या, छ) दासी समान भार्या ।^{५०} तिमध्ये

^{४९} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत्, (पा.टि.नं. ६६), पृ. १६४-१८६ ।

^{५०} १. “पदुहचिता अहितानुकम्पिनी
अञ्जेसु रत्ता अतिमञ्जते पतिं ।
धनेन कीतस्स वधाय उस्सुका,
या एवरुपा पुरिसस्स भरिया
वाधा च भरिया ति च सा पदुच्यति ॥
२. “यं इस्थिया विन्दति सामिको धनं,
सिप्यं वणिज्यं च कासं अधिठह ।
अप्यं पि तस्स अपहातुमिच्छति
या एवरुपा पुरिसस्स भरिया
चोरी च भरिया ति च सा पवुच्यति ॥
३. “अकम्मकामा अलसा महग्घसा,
फरुसा च चण्डी दुरुत्तवादिनी ।
उट्ठायकान अभिभूच्य वत्तति,
या एवरुपा पुरिसस्स भरिया ।
अथ्या च भरिया ति च सा पवुच्यति ॥
४. “या सब्बदा होति हितानुकम्पिनी,
माता व पुत्तं अनुरक्खते पतिं ।
ततो धनं सम्भतमस् रक्खति,
य एवरुपा पुरिसस्स भरिया ।

तिमी कुन प्रकारकी भार्या हौ ? भनि सोधे । सुजाताले कुरा नबुझी अझ विस्तृत रूपमा भन्न आग्रह गरिन त्यसपछि, भगवान्‌ले राम्रोसाग अनुदित सुत्रको कुरा बताए । शास्ताले सात प्रकारका भार्याहरूका कुरा सुनाउदा सुनाउदै सुजाता स्रोतपन्न भइन् । अन्तमा सुजातासुविनीता भइन् र भगवान्‌साग क्षमा मागिन् । उनले अब उप्रान्त दास समान भार्या भनी सम्भ्रनुस् भनिन र शरण शीलमा पनि प्रतिष्ठित भइन् ।^{६३}

-
५. 'माता च भरिया ति च सा पवुच्यति ॥
 "यथा पि जेद्वा भगिनी कनिट्टका,
 सगाखा होति सकम्हि सामिके ।
 हिरीमना भत्त्वसानुवत्तिनी,
 या एकरूपा पुरिसस्स भरिया ।
 'भगिनी च चरिया ति च' सा पवुच्यति ॥
६. "या चीध दिस्वान पतिं पमोदति
 सखी सखारं व चिरस्मागतं ।
 कोलेच्यका सीलवती पतिव्वता
 पा एवरूपा पुरिसस्स भरिया ।
 'सखी च भरिया ति च' सा पदुच्चयति ।
७. "अक्कद्धसन्ता वधदण्डतज्जिता,
 अदुठचित्ता पनितो तितिक्खति ।
 अक्कोधना भत्त्वसानुवत्तिनी
 या स्वरूपा पुरिसस्स भरिया ।
 दासी च भरिया ति च' सा पवुच्चयति ॥
८. "या चीध भरिया वधका ति वुच्चति,
 'चोरी य अथ्या ति य' या पदुच्चति ।
 दुस्सीलरूपा फस्सा अनादरा,
 कायस्स भेदा निरयं वणन्ति ता ॥
९. "या चीध 'माता भगिनी सखीं ति च,
 दासी च भरिया ति च' सा पदुच्चयति ।
 सीले ठितत्ता चिरस्तसंबुता,
 कायस्स भेदा सुगतिं वणन्ति ता' ति ॥"

^{६३} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत्, (पा.टि.नं. ६६), पृ. १८९-२०० ।

ध. सुमना राजकुमारी

बुद्धकाल अघि र पछि धेरै सुमना नाम गरेका ११ जना महिलाहरु थिए । कोही अनोमदस्सी बुद्धकी अग्रश्राविका थिए । कोही सुभेध बुद्ध, बुद्ध हुनुभन्दा अगाडिको पत्नी थिए भने कोही महाउम्मगग जातकका सिरिवड्ढ भन्ने श्रेष्ठीको भार्या थिए । कोही अनाथपिण्डक श्रेष्ठीकी कान्छी छोरी थिए । कोही अङ्गदेशको भद्रिय नगरका धनञ्जय श्रेष्ठीकी पत्नी थिए । यिनीहरु मध्ये सुमना भन्ने महिला कोशल राजाकी अग्रमहिषीको कोखमा जन्मेकी थिइन् । उनका पाच सय बालिकाहरु पनि कोशल राज्यमै जन्मेका थिए । उनी जन्मिदा सुमन-फुल वृष्टि भएको ले “आफ्नो नाम आफैले लिएर आएकी” भन्दै कोशल राजाले उनको नाम सुमना राखे । उनी सात वर्षको छादा अनाथपिण्डक महाजनले जेतवन विहार तयार गरी भगवान्लाई निम्ता दिएपछि भिक्षु संघका साथ भगवान् बुद्ध श्रावस्ती आएका थिए । अनाथपिण्डक महाजनले कोशल नरेशलाई शास्ता आएको खबर गर्दै सुमना राजकुमारी सहित उनका पाचसय बालिकाहरुलाई पूर्णघट लिन लगाई स्वागतको लागि पठाउनु बेस होला भनि विचार राखेरे स्वीकृति दिए पछि दशवलको बाटो हेर्न पठाए । भगवान बुद्ध आइपुगे पछि उनीहरु सबैले तथागतलाई फूलमाला चढाई वन्दना गरी एक छेउमा उभिरहे । शास्ताले उनहरुलाई धर्मोपदेश दिएपछि पाचसय कुमारीहरुका साथ उनी पनि स्रोतापन्न भइन् । त्यो दिन त्यस यात्राको बीचमा दुईहजार प्राणीहरुले स्रोतपत्ति फल प्राप्त गरे ।

भगवान् बुद्धले सुमना राजकुमारीलाई दान द्वारा सबैको उपकार हुन्छ भन्ने उपदेश दिएका थिए । जो दाता हुने हो त्यो देवता हुदा उसले त्यो दाता नहुनेको भन्दा पाच कारणहरुमा विशेषता प्राप्त गर्छ, १) दिव्य आयुमा विशेषता प्राप्त गर्छ, २) दिव्य वर्णमा विशेषता प्राप्त गर्छ, ३) दिव्य सुखमा विशेषता प्राप्त गर्छ, ४) दिव्य यशमा विशेषता प्राप्त गर्छ तथा ५) दिव्य आधिपत्यमा विशेषता प्राप्त गर्छ । यसरी जो दाता हुने हो उसले मनुष्य हुदा त्यो दाता नहुनेको भन्दा पाच कारणहरुमा विशेषता प्राप्त गर्छ । १) मानुषीय आयुमा, २) मानुषीय वर्णमा, ३) मानुषीय सुखमा ४) मानुषीय यशमा तथा ५) मानुषीय आधिपत्यमा विशेषता प्राप्त गर्छ ।^६ फेरी सुमनाले यदि दाता मनुष्य तथा देवता दुवैजना घरबार छोडी अनागरिक भई प्रव्रजित भएमा तिनीहरुका बीचमा कुनै विशेषता हुन सक्छ ? भनी प्रश्न

^६ यो मनुष्यलोकमा महाकाश्यप, वक्कल तथा आनन्द महास्थविर कै आयुले, महागतिम्ब अभय स्थविर र भण्डागार अमात्य कै रुपले राष्ट्रपाल कुलपुत्र, सोण श्रेष्ठी पुत्र तथा यश कुलपुत्र कै सुखले तथा धर्माशोक राजा कै यश र आधिपत्यले विशेषता प्राप्त गर्छ । हेर्नुहोस् भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत् (पा.टि नं. ६६) पृ. २५४ ।

राखे । यसमा भगवानले जो दाता हुने हो त्यो प्रव्रजित हादा उसले त्यो दाता नहुनेको भन्दा पाच कारणरुमा विशेषता प्राप्त गर्छ भने १) अर्काको प्रार्थनाद्वारा नै धेरै चीजहरु उपभोग गर्छ, प्रार्थना विनाको कमै उपभोग गर्छ । २) अर्काको प्रार्थनाद्वारा नै धेरै भिक्षा योजनहरु परिभोग गर्छ, प्रार्थना विनाको कमै परिभोग गर्छ, ३) अर्काको प्रार्थना द्वारा २) नै धेरै शयनासनहरु उपभोग गर्छ र प्रार्थना विनाको कमै उपभोग गर्छ, ४) अर्काको प्रार्थनाद्वारा नै धेरै ग्लान प्रत्यय भैषज्य परिष्कारहरु उपभोग गर्छ र प्रार्थना विनाको कमै उपभोग गर्छ तथा (५) जुन सब्रहाचारीहरुसाग बस्छ,^{७४} उनीहरुबाट मनपर्ने ढंगकै काथिक व्यवहार र वाचिक व्यवहार धेरै जसो पाइन्छ भने मन नपर्ने ढंगको कमै पाइन्छन् । मानसिक व्यवहार र उपहारहरु धेरै जसो पाइन्छ भने मन नपर्ने ढंगको कमै मात्र पाइन्छ ।

यसरी भगवान बुद्धले दान दिने र पुण्य गर्नु भनेको राम्रै हो । देवता हुनेलाई मनुष्य हुनेलाई तथा प्रव्रजित हुनेलाई पुण्य उपकारी नै हुन्छ भनी धर्मोपदेश दिए ।^{७५}

न. महाप्रजापति गौतमी

महाप्रजापति गौतमी नामका महिला बुद्धकाल भन्दा पहिला र पछि धेरै जना थिए । कोही देवपुत्र थिए भन्ने कोही बुद्धको अग्र उपस्थायिका उपासिका थिए । कोही मज्झिमनिकायको मूलपरियायसुत्तमा उल्लेख भएका 'मार' थिए । यसैगरी कोही गौतम बुद्धकी सानी आमा र शुद्धोदन महाराजाकी कान्छी बडामहारानी थिइन् ।

महाप्रजापति गौतमी महामायादेवीकी बहिनी थिइन् उनी देवदह नगरका अञ्जन शाक्य र सुलक्षणा रानीकी कान्छी छोरी थिए । यी दुवै दिदी बहिनीहरले राजा शुद्धोदनसाग विवाह गरेका थिए । राजा शुद्धोदनको धेरै वर्षसम्म सन्तान भएनन् पछि प्रजापति गौतमीको तरफबाट सर्वप्रथम एउटा कन्याको जन्म भयो जसको नाम 'नन्दा' रहन गएको थियो । यसै क्रममा महामायादेवीको गर्भबाट पनि सिद्धार्थ गौतमको जन्म भयो । यिनको जन्म भएको सात दिन पछि मायादेवीको मृत्यु भयो र उनको पालनपोषण प्रजापतिले गरिन् । सिद्धार्थले गृहत्याग गरेको सात वर्ष पछि गौतमीले प्रथम पटक उनको दर्शन पाइन् । प्रजापतिले एकपल्ट वस्त्र दान दिन लाग्दा भगवान बुद्धले संघमा दान दिनु पर्छ संघमा दादा म पनि पुजिने छु र संघ पनि पुजिने छ भनि बुद्ध भन्दा संघ श्रेष्ठोत्तम रहेको जानकारी दिए र

^{७३} 'प्रार्थनाद्वारा' भन्नाले अरुले आएर प्रार्थना गरी चीवरप्रदान गर्छन् । भनाईको मतलब माग्न नपर्ने गरी धेरै चीवरहरु प्राप्त हुन्छ भनिएको हो । मागेर प्राप्त गर्नुपर्ने कमै हुन्छ हेर्नुहोस् भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत् (पा.टि नं. ६६) पृ. २५५ ।

^{७४} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत् (पा.टि नं. ६६), पृ. २४०-२५९ ।

भगवान बुद्ध संघमा अन्तर्गत भएको उल्लेख हुन आयो । यसपछि प्रजापति गौतमीले वस्त्र संघमा दान दिएर आईन् ।

राजा शुद्धोदनको मृत्यु पश्चात प्रजापति गौतमीलाई धेरै दुःख लाग्यो । यसले गर्दा उनी पनि भगवान बुद्ध समक्ष गएर भिक्षुणी हुने इच्छा व्यक्त गरिन्, भगवान बुद्धले आज्ञा दिएनन् तर पनि गौतमीले स्वयं काषाय वस्त्र धारणा गरी प्रव्रज्या भेष धारण गरिन् । तिन चार पटक आग्रह गर्दा पनि भगवान बुद्ध नमाने पछि भगवानसंग भेट्न नसकी कोठा बाहिर दैलोतिर उभिइरहेकी थिईन् । उनको खुट्टा सुन्नेको, आड भरी धुलै धुलो लागेको र गहभरी आासु पारी रोइरहेकी थिइन । स्थविर आनन्दले यो देखि आश्चर्य पनि भए भने दुःखी पनि भए ।

आनन्दले उनी रुनाको कारण सोधे प्रजापतिले आफु भिक्षुणी हुन चाहेको र भगवानले आज्ञा नदिएको कुरा राखे। त्यसपछि आनन्द भगवान कहाा गई स्त्री जातिलाई पनि भिक्षुणी बनाउने आज्ञा मागे । तर भगवानले महिलाजाति स्वभावतः अल्पज्ञानी हुन्छन् । एकैचोटी अनुमति दिंदा राम्ररी धर्मलाई गौरव राख्ने छैनन र बार बार याचना गरेपछि हुने छ र भविष्यको निम्ति आर्दश पनि रहन जानेछ भन्ने आदि कारणहरुलाई ध्यानमा राखी महाकारुणिक बुद्धले एकै चोटी अनुमति नदिएका थिए ।

महिलाले भिक्षुणी प्रव्रज्या लिए पछि त्यसको नियमलाई अत्यन्त्र गौरव पूर्वक पालन गर्नुपर्छ यदि ,यो नियम जसलाई अष्ट गुरु धर्म भनिन्छ यसलाई पालन गर्ने वचन दिएमा मात्र प्रव्रज्या गराउने वचन दिए । प्रजापति गौतमीले आफुले सो नियम जीवन भर पालन गर्ने तयार भए पछि प्रव्रज्या हुन अनुमति दिए । तर केही वर्ष दिन नवित्दै उनीले सो नियम विर्सिएकोले आनन्द स्थविरकहाा गई भिक्षु र भिक्षुणीहरका बीच परस्पर वन्दना गराउन पाए वेश हुने थियो भन्ने अभिलाषा व्यक्त गरे यसबाट पनि महिला जाति अल्पज्ञानी हुन्छन् भन्ने कुराको स्वभाव झल्काउछ ।

यसरी भगवान बुद्धले महिलालाई भिक्षुणी प्रव्रज्या गर्न अनुमति दिएपछि प्रजापति गोतमी नै पहिलो महिला भिक्षुणी थिइन्उनी सागै ५०० महिलाहरु पनि भिक्षुणी प्रव्रज्या

ग्रहण गरेका थिए । त्यस मध्ये यशोधरा पनि एक थिए जसले भिक्षुणी प्रव्रज्या ग्रहण गरिन् ।^{७६}

प. क्षेमा स्थविरा

क्षेमा नाम गरेका नौ जना महिलाहरु बुद्धको समय अघि र पछि थिए । भिक्षुणी हुनुभन्दा अगाडि क्षेमा (खेमा) स्थविरा मगध देशका राजा विम्बिसारका महिषीहरुमध्ये एक थिइन् । उनको जन्म भद्र (भद्र) देशको शागल नगर मा भद्र राजा कहा भएको थियो । उनी जन्मिदा नगरमा भयहरु दुर भएर गएका कारणले गर्दा राजकुमारीको नाम क्षेमा-खेमा भन्ने रहन गएको थियो । उनको विवाह राजा विम्बिसारसाग भएको थियो । मगधदेश जस्तो शक्तिशाली राजाको महिषी भएकोमा उनी धेरै खुसी थिए । तर उनी आफ्नो रुपलावण्यता निककै अभिमान गर्न भएकोले त्यसमको बारेमा कसैबाट पनि कुनै गुनासो सुन्न चाहन्थिन् ।

राजा विम्बिसारले बुद्ध भगवान राजगृहमा आएको खबर सुनी अनेकौं परिषद्हरु लिइ बुद्धको अनुयायी मात्र होइन बुद्धको एक ठूलो उपस्थाक तथा सरक्षक पनि भए । उनको हृदयमा अटल श्रद्धाको जग बसिसकेको र उनले स्रोतापत्तिमार्ग फल साक्षत्कार गरिसकेका थिए । तर क्षेमा महारानी भने अति रुपाभिमानी थिइन् । बुद्धले रुप सौन्दर्यताको अवर्णना गर्छन् भन्ने हल्ला सुनी राखेको हादा र कही आफ्नै रुपलाई पनि खोट लगाएको कुरा सुन्नुपर्ला भन्ने विचारले राजाले प्रदान गरेको वेणुवनमा बसेका बुद्धको दर्शन गर्न समेत जादैन थिइन् । क्षेमा महारानीको यस प्रक्रियाबाट विम्बिसार राजा निककै चिन्तित भएका थिए । राजाले केही दक्ष संगीतकारहरुलाई बोलाउन लगाई क्षेमा महारानीलाई वेणुवनको विशिष्टता र त्यसको रमणीयताको वर्णन गरी, राम्रो लय राखी, मधुर स्वरले गीत सुनाउन लगाए यो सुनी क्षेमा महारानी प्रभावित भइन् र राजासाग वेणुवन उद्यान हेर्न आज्ञा मागिन् । राजाले आज्ञा दिए पछि रानी उद्यान घुमेर बुद्ध बसिरहेको स्थानमा तर्फ गइन् । त्यहा उनलाई बुद्धले अप्सरा जस्ती अलौकिक सुन्दरी स्त्री ले पंखा हप्काई रहेको दृश्य देखाए । यो दृश्य देखी क्षेमाको मनमा बुद्ध भगवानले स्त्री रुपको निन्दा गर्ने भन्ने विचार गरेको त गलत धारणा लिएकी रहेछु भन्ने लाग्यो । उनी बुद्ध प्रति भन्दा पनि स्त्री रुपमा आकर्षित भएर बसिन । उनले मनमा यि स्त्री को अगाडि त म उनकी दासी पनि बन्न

^{७६} भिक्षु अमृतानन्द, बुद्धकालीन श्राविका चरित, भाग-१, (काठमाडौं: आनन्दकुटी विहार गुठी, बु.सं. २५१८), पृ. ५७-९३७ ।

सुहाउदिन अनाहकमा नै बुद्ध प्रति द्वेषभावले हेरेकी रहेछु भनिन् । भगवान बुद्धले आफ्नो ध्यानाधिष्ठानको प्रभावद्वारा सो रुपलाई फुल ओइलिए जस्तै गरी देखाइदिए र वैश ठल्किदै बुढी भई चाउरी पर्दै गएको मात्र होइन उभिइरहन समेत नसकी भुइमा लड्न गएको देख्दा क्षमामहारानीले आफुपनि एकदिन यस्तै भएर जानेछु भनि सोचे र बुद्धले पनि उनलाई करुणापूर्वक उपदेश सुनाए ।

“आतुरं असुचि पूर्ति, पस्स खेये समुस्मयं ।
उग्धरन्तं पग्धरन्तं, वालानं अभिनन्दितं ॥
“असुभाय चित्तं भावेहि एकगं सुसमाहितां
सुति कायत्रतात्यत्थु निब्बिदा बहुलाभव ॥”

यी गाथा सुनाए पछि, “भगवान् बुद्धले महानिदान सुत्र को धर्मोपदेश पनि सुनाए अनि सोतापत्तिमार्ग फलमा प्रतिष्ठित भई क्षेमा महारानीले धर्मचक्षु लाभ गरिन् । यसरी गृहस्थी भै छादा अरहत्व प्राप्त गरेको हुनाले क्षेमालाई पछि, भगवानले महाप्रज्ञावती को अग्रस्थान प्रदान गरेका थिए ।

यसरी भगवान् बुद्धले यदि कोही घरवार छाडी अनागारिका भई प्रव्रजित हुन चाहन्छौ. भने क्षेमा र उत्पलवर्णा भिक्षुणीहरु जस्तै हुन सिक भनेका थिए । उनले क्षेमा र उत्पलवर्णा भिक्षुणीहरु नै मेरा श्राविका भिक्षुणीरु मध्ये मापदण्ड र प्रमाणकर हुन भने ।^{५६}

फ. उत्पलवर्णा स्थविरा

बुद्धकालीन समयमा श्रावस्ती नगरमा एक श्रेष्ठी कुलमा एक अत्यन्त सुन्दरी कन्याको जन्म भयो । सो कन्याको वर्ण नीलकमल जस्तै भएकोले उनको नाम नै उत्पलवर्णा रहन गयो । उनी यौवन अवस्थामा पुग्दा जम्बुदीपका सबैजसो राजपरिवारहरुले तथा ठूल ठूला महाजनहरुले माग्न आए । कसलाई दिने कसलाई नदिने भन्ने विषयमा उनको पितालाई वडो अप्ठ्यारो पऱ्यो । यसै चिन्तामा श्रेष्ठीले आफ्नो छोरी मानी भने भिक्षुणी संघ मा प्रवेश गराएर भिक्षुणी बनाइदिने विचार गरे ।

बाबुले भिक्षुणी बन्नेकी भन्ने प्रश्न गरेको सुनेर उत्पलवर्णा साह्रै खुशी भइन् भने बाबुको मन पनि हुलुको भयो । यसपछि छोरीको सकारात्मक वचन सुनेर साह्रै खुसी भएका श्रेष्ठीले धुमधामका साथ छोरीलाई भिक्षुणीहरु बस्ने ठाउामा लगी प्रव्रजित गराए । भिक्षुणी

^{५६} उही, पृ. १९५-२२८ ।

भएदेखि उत्पलवर्णा बडो सुविनित तथा अति उद्योगिनी भएर आइन् । भिक्षुणीहरु बस्ने ठाउामा सफासुगधर गर्ने काम देखि लिएर कुनै पनि परिचर्चा गर्नमा उनी अल्ल्छी मान्दिनथिइन् । उनको उपोसथागारमा^{३७} सफा सुगधर गर्ने पालो परेकोले बढादै थिइन् त्यतिबेला उनको ध्यान बलि रहेको दियोको शिखामा प्यो र उनलाई आलोक कसिण को संज्ञा उत्पन्न भई त्यसैमा स्थीर गरी, एकाग्र चित्तगरी उभिएरै ध्यान गर्दा गर्दै चित्तमल दुरभई आसुवक्षय प्राप्त भयो विशेष रूपले ऋद्धिविधध्यान पनि प्राप्त भयो । प्रव्रजित भएको दुई हप्ता नवित्दै उनलाई अरहत्व प्राप्त भयो । भगवान बुद्धले उनको द्वारानै पापको फल भोग नगरुञ्जेलसम्म मूर्खले पाप कर्मलाई गुलियो ठान्दछ; जब पापको फल पाउछ, तब उसलाई अति दुःख हुन्छ, भन्ने गाथा सुनाएका थिए । “मधुवा मञ्चती बालो, याव पापं नपच्यति । यदा च पच्यती पापं, अथ बालो दुःखं निगच्छती ति ॥

उत्पलवर्णा विनय सिक्ने भिक्षुणी मध्ये एक थिईन् । भगवानले भिक्षुहरुलाई भिक्षुणीहरुलाई प्रातिमोक्ष^{३८} पढाउने अनुमति दिएका थिए जुन उत्पलवर्णाको कारणले भएको थियो ।

यसरी उत्पलवर्णा भिक्षुणीलाई भगवान बुद्धले ऋद्धिमती श्राविकाहरु मध्येमा उनी अग्रछिन भनेका थिए ।^{३९}

ब. पटाचारा स्थविरा

^{३७} भिक्षु भिक्षुणीहरुका कुनै पनि नियमको सम्बन्धमा औपचारिक रूपमा काल गर्ने एक विशेष घरलाई उपसोथागार भन्दछन् । यसै घरलाई सीमा गृह पनि भन्दछन् ।

^{३८} प्रातिमोक्ष भनेको भिक्षु तथा भिक्षुणीको हरुले पालन गर्नु पर्ने नियमहरुको समुह हो । यसमध्ये भिक्षुहरुले पालन गर्नु पर्ने भिक्षु प्रातिमोक्ष मा जम्मा २२७ नियमहरु छन् ।

१) पाराजिका.....	४
२) सङ्घादिसेस.....	१३
३) अनियत	२
४) निस्सगिय	३०
५) पाचितिय	९२
६) पाटिदेसनीय	४
७) सेखिया	७५
८) अधिकरण समथा	$\frac{७}{२२७}$

भिक्षुणीहरुको पालन गर्नुपर्ने भिक्षुणी प्रातिमोक्षमा जम्मा ३११ नियमहरु छन्

१) पाराजिका.....	८
२) सङ्घादिसेस.....	१७
३) निस्सगिय.....	३०
४) पाचितिय	१६६
५) पाटिदेसनीय	८
६) सेखिया	७५
७) अधिकरण समथा	$\frac{७}{३११}$

^{३९} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत् (पा.टि नं.८५), पृ. २६४-३०३ ।

बुद्धकालीन समयमा पटाचारा भन्ने दुई जना महिलाहरू थिए । एकजना सच्चक निगण्ठकी दिदी थिइन्। यिनी सारिपुत्र स्थविरसाग वादविवादमा पराजित भएपछि उत्पलवर्णा स्थविरा कहाँ गई भिक्षुणी भएकी थिइन् । भगवान बुद्धको पालामा, अति समृद्धशाली कोशल राज्यको राजधानी श्रावस्ती नगर थियो । यस नगरमा अनेकौ श्रेष्ठीहरू थिए । तीमध्ये पटाचारा स्थविरा ४० कोटी धन सम्पत्तिका मालिक एक श्रेष्ठीकी छोरी भई जन्मेकी थिइन् । उनको एक भाइ पनि थियो । जब उनी १६ वर्ष उमेर पुगिन तब उनका आमाबाबुले उनलाई साततले प्रासादमाथि राखी सुरक्षा गरेका थिए । तर उनी त्यही घरको नोकरसंग आसक्त भई उनीसागै घर छाडेर भागेर गईन्। केही वर्ष पछि उनी गर्भवती भइन र प्रसव हुने समय नजिक आएपछि उनले आफ्नो पतिलाई माइत गएर बच्चा पाउने इच्छा व्यक्त गरिन्। तर पतिले आफु जान असमर्थ जनाउदै आलताल गर्न थाले । यसपछि उनी एकलै माइत जादा बाटैमा शिशुलाई जन्म दिइन् । दोस्रो बच्चा पनि उनले त्यसै गरी बाटोमा नै जन्माइन तर यति बेला भने उनको पतिको सर्पले टोकेर मृत्यु भयो । अब पटाचारा एकलै भएपछि उनी आफ्नो माइत श्रावस्तीमा गइन त्यहा पनि उनको आमा, बाबु र भाइको मुसधारे पानीले गर्दा घर भत्की मृत्यु भएको थियो । यसरी एकातिर बच्चा र पतिको मृत्यु अर्कोतिर आमा बाबुको मृत्युले गर्दा उनी बहुलाही जस्तै भइन् । उनले शरीरबाट वस्त्र खसेको समेत चाल नपाई निर्वस्त्र भई विचरण गर्ने भएकी हुनाले 'पटाचारा'^{१०} भनियो । यसरी बहुलाही जस्तै भएपछि सबैले उनलाई लखट्दै गर्दा उनी जेतवनारामतिर गईन् । त्यस बखत भगवान बुद्धले जेतवनाराममा अष्टपरिषद्^{११} का बीच बसी धर्मोपदेश गर्दैथिए। पटाचारा त्यतातिर आउन लागेको देखि अरु मानिसहरूले उनलाई रोके तर बुद्धले यी पगलीलाई यतातिर आउन देउ भने । बुद्धले करुणापूर्वक 'भगिनी होस लिउ भन्ने वित्तिकै उनी होसमा आएर आफ्नो जिउ मा वस्त्र नभएको थाहा पाउने वित्तिकै अति लज्जित भई त्यही थुचुक्क बसिन् । त्यस मध्येका एक पुरुषले उनलाई पच्छौरा फाली दियो । सो पच्छौरा बेरी पटाचारा भगवानको नजिकमा गई विन्ति गरी बसिन । त्यसपछि उनले सबै आफुलाई घटेको घटना सुनाइन् । भगवान बुद्धले पनि शोक नगर प्रमादी नहोऊ भनि उनले परलोक जाने व्यक्तिलाई पुत्रादि ज्ञातिहरूले कुनै त्राण दिन सक्दैनन् । न त कुनै शरण

नै

दिन

^{१०}“पतपरिहरणं विना चरतिती पटाचारतेव नामं अकेसु” अर्काले वस्त्र दिदो पनि च्याती च्याती फ्याक्ने भएकीले पनि पटाचारा भन्ने नाम रहन गएको हो । हेर्नुहोस् भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत् (पा.टि नं.८५), पृ. ३१५ ।

^{११} अष्टपरिषद् भनेको १) क्षत्री परिषद् २) ब्राम्हण परिषद्, ३) गृहस्थी परिषद् ४) भ्रमण परिषद् ५) चातुर्महाराजिक परिषद् ६) क्षयहिंश्रश परिषद् ७) मार परिषद्, तथा ८) ब्रम्हा परिषद् हुन् । उही, पृ. ३१६ ।

सकन्छन् । आफ्नो त्राण आफैले गर्न सक्नुपर्छ, अतएव पण्डित जनहरूले अरुको खोज गर्नु भन्दा आफ्नै खोजगर्न सक्नुपर्छ र शील शुद्धि गरी त्यसद्वारा निवारणको मार्ग पहिल्याउन सक्नुपर्छ अनि मात्र आफ्नो त्राण हुन सक्छ । शील संयमगरी निवारणगामी मार्गलाई विशुद्ध पार्न पर्छ, भन्ने उपदेश दिएर यो सुनी पटाचाराले आफ्नो चित्तमलहरू हटाई अरुले भै उनले पनि स्रोतापतिफल साक्षात्कार गरिन् । उनले भगवान साग प्रवज्या मागिन । भगवानले उनलाई भिक्षुणी संघकहा पठाई प्रव्रजित गराई भिक्षुणी गराए । त्यसपछि, उनी उत्तरोत्तर मार्ग-फल प्राप्त गर्ने उद्देश्यले विपश्यना ध्यानमा तल्लीन भई बसिन । उनले विशेष रूपले विनयको पनि अध्ययन गरिन र पछि उनलाई भगवानले विनयधरा भिक्षुणीहरू मध्येमा अग्रस्थानमा राखे ।^{१६}

म. धम्मदिन्ना स्थविरा

बुद्धकालीन भन्दा अघि र पछि, धम्मदिन्ना नाम गरेका तिनजना महिलाहरू थिए । कुनै पियदस्सी भगवान बुद्धका अग्रश्राविका थिइन् त कुनै पियदस्सी भगवान बुद्धका अग्रउपस्थायिका उपासिका थिइन् भने कुनै राजगृहवासी एक श्रेष्ठीकी छोरी थिइन् ।

धम्मदिन्ना स्थविरा राजगृहका चालीसकोटी धन हुने एक समृद्ध कुलमा जन्मेकी थिइन् । उमेर पुगेपछि, राजगृहकै चालीसकोटी धन हुने विशाख उपासक संग विवाह भयो । भगवान बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गरेपछि, सर्वप्रथम राजगृह नगरमा आएको बेला विम्बिसार राजा बाह्र लाख जनसमुहका साथ बुद्धको सर्वप्रथम दर्शन गर्न जान लागेको समुहमा विशाख उपासक पनि थिए । बुद्धका उपदेश सुनेर विम्बिसार राजा सहित स्रोतापति फल साक्षात्कार गरेका थिए भन्ने कुरा पयञ्चसुदनी पृ. २९६ले समुल्लेख गरेको छ । भगवान् बुद्धको उपदेश सुनेर विशाख उपासकले सकृदागामी र अनागामी फल साक्षात्कार गरेका थिए भन्ने अर्थकथाहरूले उल्लेख गरेका छन् । विशाख उपासक धर्मोपदेश सुनेर श्रावकहरू जस्तै व्यवहार गर्न थालेका थिए । विशाखले आफुले लोकोत्तर धर्म^{१७} ग्रहण गरेको भनेपछि, धर्मदिन्नाले यस्तो लोकोत्तर धर्मलाई पुरुषहरूले मात्र प्राप्त गर्न सक्छन् कि स्त्रीहरूले पनि ग्रहण गर्न सक्दछन् भनी सोध्दा विशाखले जो-जो मार्गमा हिड्छ, त्यस-त्यसले फल पाउन सक्छन् । ज-जसको उपनिश्रय सम्पति हुन्छ, उ-उसले फल पाउन सक्छ, भने त्यस पछि,

^{१६} भिक्षु अमृतानन्द, भाग-१, पूर्ववत् (पा.टि नं.८५), पृ. ३२६-३३० ।

^{१७} लोकोत्तर धर्म भने अनागामी मार्ग फललाई भनिएको हो र अनागामी पुरुष जुन यस लोकमा नजन्मी ब्रह्मलोकबाट नै परिनिर्वाण भएर जान्छ । उही, पृ. ३४३ ।

धर्मदिन्नाले पनि आफु प्रव्रज्या हुने अनुमति मागिन र विशाखले पनि खुशी खुशी उनलाई अनुमति दिए । त्यसपछि धर्मदिन्नालाई सुगन्धित पानीमा नुहाउन लगाई अलंकारहरु द्वारा अलंकृत गराई पाल्कीमा राखी ज्ञाति परिवारहरुले परिवृत गराई पृष्प धुपहरुद्वारा नगर सुवासित गराई ठूलो यात्राका साथ भिक्षुणी निवासस्थानमा लगी धम्मदिन्नालाई प्रव्रजित गराउनु भनि विन्ति चढाए । केही भिक्षुणीहरुले उनलाई एक दुई दोष सहनु पर्छ भने विशाखले धम्मदिन्ना को कुनै दोष छैन भनि उत्तर दिए ।

त्यसपछि एक व्यक्ता भिक्षुणी ले धम्मदिन्ना उपासिकालाई स्वच-पञ्चक कर्मस्थानका^{१४} कुरा बताई केश क्षौर गराई प्रव्रजित गराइन् । उपरोक्ताकारले एक चित्त गरी श्रमण-धर्म पालन गरी वसिरहेकी धम्मदिन्ना स्थविराले चिरकाल नवित्तै प्रतिसम्भदा ज्ञान सहित अरहत्व लाभ गरिन् । भगवान बुद्धले पनि धम्मदिन्ना पण्डित्नी छन्, व्यक्ता छन्: अतीतानागत प्रत्युत्पन्न स्कन्धहरु मध्ये मा कुनै पनि स्कन्धमा उनको तृण्णा छैन कुनै ग्रहण पनि छैन, उनी निष्प्रपञ्चिनी हुन र ब्राहमण पनि हुन भनी बुद्धले उनको गुणलाई सम्भ्रदै धम्मदिन्ना स्थाविरालाई धर्मकथिका भिक्षुणीहरु मध्ये अग्रस्थान दिने औपचारिक घोषणा गरे ।^{१५}

य. नन्द स्थविरा

नन्द नाम गरेको पन्ध्र जना महिलाहरु बुद्ध को समय भन्दा अघि र पछि थिए ।कोही मङ्गल बुद्धकी अग्र उपस्थायिका उपासिका थिइन् त कोही ककुसन्ध बुद्ध भगवानकी अग्र उपाचायिका उपासिका थिइन् । कुनै पद्म -पदम्) बुद्धको तीन प्रासादहरु मध्येका एक प्रासादको नाम थियो । कुनै पुष्करिणीको नाम थियो । कोही स्वर्गलोकमा वाजा वजाउने एक महिला थिइन् भने कोही बोधिसत्व ब्राहमणका तीन छोरीहरु मध्येकी एक थिइन् ।

यिनीहरु मध्ये नन्दा स्थविरा शुद्धोदन महाराजकी कान्छी वडामहारानी महाप्रजापति गौतमीकी छोरो थिइन् । अंगुत्तरट्टकथाले 'नन्दा' लाई नै 'रुपनन्दा' र जनपद कल्याणी भन्ने उल्लेख गरेको छ । उनी निकै रुपवती भएकोले जनपदकल्याणी पनि भनिएको हो । थेरीगाथापालि (मुल) ले र त्यसको अर्थकथाले भने कमश 'सुन्दरीनन्दा' 'नन्दा' तथा सुन्दरी जनपद कल्याणी भन्ने नामहरु उल्लेख गरेका छन् । त्यसै जनपदमध्येमा कल्याणी (सुन्दरी)

^{१४} स्थविर बौद्ध परम्परा अनुसार प्रव्रजित हुनेको केश क्षौर गराउदौ पहिलो उपाध्याय हुनेले "केश लोम नख दन्त तथा त्वच" भनि भनाउन लगाई केश काँटी दिएपछि क्षौर गराउछन् । यसैलाई "त्वच पञ्चक कर्म स्थान" भनिएको हो । उही, पृ. ३४८ ।

^{१५} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत् (पा.टि नं.८५),पृ. ३६२-३८९ ।

भएकोले, रूपवर्गले उत्तम भएकीले छ, शारीरिक दोष^६ रहित भएकीले तथा पञ्चकल्याण (गुण) ले सुसम्पन्न भएकोले 'जनपदकल्याणी' भनिएको थियो ।

यसप्रकार सुन्दरी तथा यस्तै गुणहरूले पनि सम्पन्न भएकीले जनपदकल्याणी भनिएको थियो । नन्दा स्थविराले आफ्नो अपदानमा कपिलवस्तु नगरमा यशोधरा देवी बाहेक आफुभन्दा राम्री स्त्री अरु कुनै पनि नभएकोले आफुलाई 'कल्याणी' पनि भन्दथे भन्ने कुरा स्वयं उल्लेख गरेका छन् ।

जब नन्दा यौवन अवश्यामा पुगिन् तब उनको विवाह नन्द राजकुमार संग हुन गइरहेको थियो त्यतिबेला भगवान बुद्ध कपिलवस्तुमा आएको बेला नन्दकुमारलाई भिक्षापात्र बोकाई न्याग्रोधारामसम्म लगे । त्यसपछि उनले नन्दकुमारलाई भिक्षु प्रव्रज्या हुने भनि सोध्दा नन्दले हुदैन भन्न नसकि मन नलागि नलागि भिक्षु भए । यता नन्दा आफ्नो प्रेमी नफर्किए पछि आफ्नो आमा, गौतमी, राहुल यशोधरा सबै जना भिक्षुणी बनेर विहारमा बसे पछि नन्दा राजदरवार मा एकलै भएर आफ्नो रूप र सम्पतिको बारेमा सोचन थालिन । सबै जनाले एकलै बसिरहेकी तिमी पनि भिक्षुणी संघमा प्रवेश गर भने पछि उनी पनि मन नलागी नलागी भिक्षुणी बनिन् । तर उनी कहिले पनि बुद्धको उपदेश सुन्न गइनन् ।

बुद्धले नन्दा उपदेश सुन्न नआएको थाहा पाएर उनले भिक्षुणीहरू आ-आफै आएर अवबाद उपदेश ग्रहणगर्न आउनुपर्दछ, अर्कालाई पठाउनु हुदैन भन्ने आज्ञा दिए । यसप्रकार बुद्धको उपदेश सुनेर सबै प्रशन्न हुदै आएको देखेर नन्दालाई पनि सुन्न जाने इच्छा लाग्यो र उनी पनि धर्मदेशना गरेको ठाउमा गइन् । भगवान बुद्धले नन्दा आएको थाहा पाई आफ्नो ऋद्धिबलले पन्ध्र सोह्र वर्षीय अत्यन्त सुन्दरी रातो वस्त्र आभुषणले सजिएको कन्याको रूप निर्माण गरी आफु नजिकै तारको पंखाले हम्काई रहेको दृश्य देखाए जुन दृश्य केवल नन्दा स्थाविरा र बुद्धले मात्र देख्न सक्थे । यो देखी नन्दालाई आफ्नो रूप त केही होइन जस्तो लाग्यो र बुद्धले पनि उक्त कथाको रूपलाई क्रमै संग वर्ष वढाई सयवर्ष सम्मको देखाई हेर्दै घिनलाग्दो कुरूप देखाए पछि, नन्दाको मनमा रहेको रूपको धमण्ड पनि विस्तारै हट्टै विरक्ततातिर ढकिल्दै गयो । यस पछि भगवान बुद्धले बाहिरी प्रत्यय पाएमा आफ्नो

^६ हेर्नुहोस् सबैको विवरण भएको पुस्तक बुद्धकालीन श्रावीका-चरित छ, शारीरिक दोष रहित भनी (१) नअति अग्ली (२) न अति पुड्की (३) म अति दुब्ली (४) म अति मोटी (५) म अति काली तथा न अति गोरी हुनेलाई भन्दछन् । हेर्नुहोस् भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत् (पा.टि नं.८५),पृ. ४०० ।

प्रतिष्ठा प्राप्त गर्न सक्ने छिन्, भन्ने बुझेर त्यसवेला उनले आतुरं असुचि पूर्ति^{१७} भन्ने गाथाद्वारा धर्मोद्देशना गरे। जुन गाथाहरू सुनेर आफ्नो प्रज्ञालाई पठाउदा नन्दा स्थाविराले स्रोतापति फल साक्षात्कार गरी निर्वाणको स्रोतधारमा पुगिन् ।

यसरी भगवान बुद्धले नन्द स्थाविरालाई ध्यानी भिक्षुणीहरू मध्येमा अग्रस्थानया राखेका थिए ।

र. सोणा स्थविरा

सोणा नाम गरेको महिलाहरू बुद्धकालिन समय भन्दा अघि र पछि तिन जना थिए । कोही दीपङ्कर बुद्ध भगवानका उपस्थायिका थिइन् । कोही सुमन बुद्ध भगवानका अग्रश्राविका थिइन्। सोणा स्थविरा श्रावस्ती वासी एक श्रेष्ठी को कुलगृहमा जन्मिएकी थिइन् यौवन अवस्थामा पुगे पछि यिनको विवाह श्रावस्तीवासी एक कुलगृहका पुरुषसंग भयो । यिनका दश पुत्र पुत्रीहरू थिए । यिनको पति कसैलाई नभनिकनै भिक्षु संघ प्रवेश गरे पछि यिनले आफै सबै छोरा छोरीहरूलाई हुर्काइन् । यस प्रकार उमेर बढ्दै गए पछि एक एक जना छोरा कक्षा वस्न थालिन । शुरु शुरुमा त आदर गरे पनि पछि आदर र सम्मान हराउँदै गयो यस्तो अवस्था आएपछि उनी भिक्षुणी संघमा गएर भिक्षुणी प्रव्रज्या र उपसम्पदा ग्रहण गरिन् । उपसम्पदा भएदेखि उनलाई बहुपुत्रिका सोणा स्थविरा भन्न थालियो ।

सबैले उनलाई केही ज्ञान नभएको भन्ने आरोप लगाए पछि उनले आफुले पनि केही विशेष ज्ञान हासिल गर्न सक्नुपर्छ भन्ने मनमा अठोट लिइन् । यसप्रकार सबै भिक्षुणीहरूको श्रदा पूर्वक सेवा र शुश्रूषा गर्न थालिन । भिक्षुणीहरूले अह्नाए बमोजिम कामगरी रात भर द्वात्रिंशलक्षणहरूलाई मनमा विचार गरी ननिर्दाईकनै अप्रमत्त भई श्रमण-धर्मलाई मनन गर्न थालिन् । यसरी उठ्दा र वस्दा पनि द्वात्रिंशलक्षणहरू नै मनन गरी आफ्नो चित्तलाई वशमा राखी निक्कै वीर्य बढाए । यो कुरा सबैले थाहा पाए पछि उनलाई वीर्यवती सोणा स्थविरा भन्न थालियो । बुढी भई प्रव्रजित हुदा पनि अत्यन्त वीर्यवती भई चिरकाल नबित्दै अरहत्व प्राप्त गरिन । उनले भगवान बुद्धलाई वीर्यहीन भई सयवर्ष सम्म जिउनु भन्दा वीर्यवती भई

^{१७} “आतुरं असुचित पूर्ति” को अर्थ

१. आतुरता, दुर्गन्ध तथा असुचिपूर्ण यो शरीरलाई हेर ! एकाग्र चित्र गरी अशुभमा चित्त लगाउ अशुभमा भनेको अशुभ भावनामा भनी भनेको हो । यो अशुभ भावना भनेको कस्तो हो भन्ने बारे कुराहरू माथि क्षेमा स्वविरा प्रदान व.का. श्राविका पृ. २१५ को पादटिप्पणीमा उल्लेख गरिएको छ ।

वीर्य वढाई एकै दिन जिउनु नै श्रेयस्कर छ, भनी सोणा स्थविराले आफ्नो थेरी अपदानपालि मा स्वयं उल्लेख गरेका छन् ।

यस प्रकार भगवान बुद्धले जेतवनाराममा आ-आफ्ना गुणानुसार अग्रस्थान दिने घोषणाको सिलसिलामा सोणा स्थविरालाई पनि वीर्यवती भिक्षुणीहरु मध्येमा अग्रस्थान मा राख्ने औपचारिक घोषणा गरे ।^{९६}

ल. साकुला स्थविरा

साकुलाको जन्म श्रावस्तीमा सम्पन्न तथा राजपूजित एक ब्राहमण कुलमा भएको थियो । यौवन अवश्रथामा पुगे पछि यिनको यथाकुलमा विवाह भई पुत्र पुत्रीहरु पनि जन्माइन् । यिनी श्रावस्तीवासी अनाथपिण्डक महाजनले बनाइदिएको जेतवनराम प्रतिग्रहण गरेको देखेर बुद्धप्रति प्रसन्न भई उपासिका भएर बसेकी थिइन् । साकुला बुद्धको दर्शन पाएर अति प्रसन्न तथा प्रमुदित भएकी र पछि बुद्धको एक क्षीणास्रवी स्थविराको उपदेश सुनेर धर्मचशु लाभ गरी मनमा वैराग्य उठी छोरा-छोरीहरु त्यागी बुद्ध शासनमा प्रव्रजित भएर गइन् । गृहस्थी जीवनमै स्रोतापन्न भई बसेकी साकुला उपासिका प्रव्रजित भएर एकवर्ष जति शिक्षमाणविका^{९७} को रूपमा बसीरहादा उत्तरोत्तर मार्ग फलहरु प्राप्त गरी एकवर्ष पछि पूर्ण भिक्षुणीत्व प्राप्त गरी उपसम्पना भई विदर्शना ध्यानगरी उनले विशुद्ध दिव्य चक्षु ज्ञानका साथ अवशेष मार्गफल प्राप्त गरी अरहत्व प्राप्त गरिन् ।

यसरी अरहत्वलाभ गरिसकेपछि दिव्यचक्षु समाधि मै तल्लीन भई धेरै जसो समय बसिरहने हुनाले उनलाई बुद्धले दिव्यचक्षुलाभिनी भिक्षुणीहरु मध्येमा अग्रछिन् भनी औपचारिक घोषणा गरेका थिए ।^{९८}

व. भद्रा कुण्डकेशा स्थविरा

बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गर्नु भन्दा अगाडि राजगृह नगरमा एक श्रेष्ठीकी भद्रा भन्ने अति सुन्दर छोरी थिइन् । सोह्र वर्ष उमेर पुगे पछि यस उमेरमा स्त्रीहरुको चित्त पुरुषहरु पनि आसक्त हुन्छ, भन्ने विचारले उनका आमा बाबुहरुले भदालाई साततले प्रासादमाथि राखी

^{९६} भिक्षु अमृतानन्द, पूर्ववत् (पा.टि नं.८५),पृ. ४२९-४३६ ।

^{९७} शिक्षमाणविका भन्नाले श्रामणेरी भनेको हो भनी सम्भन्नुपर्छ ।

^{९८} उही, पृ. ४५८-४६२ ।

उनको सेवा शुश्रूषा गर्न एक विश्वासिनी दासी पनि राखिदिए । त्यसै राजगृह नगरमा एक पुरोहित ब्राह्मणको कुलमा एक छोराको जन्म भयो । शत्रुक सानो छदा चोर्ने वानी भएकोले उनका बाबु आमाले धेरै सम्झाउदा पनि उसले नसम्भे पछि आफ्नो कुलको प्रतिष्ठामा धक्का पर्ने र इज्जत समेत जाने डरले उनलाई घरबाट निकाली दिए। अनि उसले चोर्ने कामद्वारा नै जिविकोपार्जन गर्न थाल्यो । यसैक्रममा एक पल्ट राजा नगर घुम्न जादा धेरै जसो घरहरुमा प्वाल परेको देखि प्रश्न गर्दा चोरले प्वाल पारेको भन्ने उत्तर सुनी जति चाडो हुन्छ त्यति चाडो चोर लाई समात्नु भन्ने आज्ञा दिए। जब शत्रुकलाई दक्षिणद्वारबाट बाहिर लग्दै थियो । त्यतिबेला भद्राले के कराएको भनि भयालबाट हेर्दा शत्रुकलाई देखि उसमाथि आसक्त भई छाती पिट्दै कोठामा गई घोप्टो परी रोएर त्यै चोरसाग विवाह गर्ने भनेर जिद्धी गर्न थालिन । आमाबाबुले सम्झाउदा पनि नमाने पछि एकहजारको थैली नगर रक्षकलाई दिई शत्रुकको ठाउामा अर्के लाई मार्ने लगाए । त्यसपछि शत्रुकलाई घरमा ल्याई सुगन्धित पानीले नुवाई धुवाई गरी आभरण सहितले विभूषित पारी प्रासादमाथि लगे र भद्रा पनि उसमाथि स्नेह र ममता राखी बस्न थालिन् । तर चोरलाई भद्राको गहना माथि आखा लागेकोले उनले बाहाना बनाई भद्रालाई उच्चस्थान मा भएको पवर्तमा लगी सबै गहना फुकाल्न लगाई मार्न लागे तर भद्रा पनि कम चलाख नभएकोले उनले त्यस चोरलाई नै पर्वतबाट खसालि दिईन । यसरी पर्वतका देवता पनि भद्रा देखि खुसी हुदै उनको बुद्धिको प्रशंसा गर्दै “पुरुष मात्र सबै ठाउामा चलाक र पण्डित हुन्न, स्त्री पनि चलाक र पण्डित्नी हुन्छे, भन्दै ‘न सो सब्बेसु गनेसु, पुरिसो होति पण्डितो” भनी गाथा सुनाए । यसपछि उनी घरमा नफर्किकनै जंगलमा घुम्दै जादा एक निगण्ठाराममा गई वन्दना गरी भन्तेसाग प्रव्रज्या हुने आज्ञा मागिन भिक्षुहरुले पनि कुन प्रकारले प्रव्रज्या हुने भनि प्रश्न गर्दा उनले जुन प्रकारको उत्तम हुन्छ, सोही प्रकारले गरिदिनुहोस् भनेपछि उनीहरुले उनको शीरबाट सनासोले एक एक रौं उखेली प्रव्रजित गराए । त्यसपछि उम्रिएर आएको केशहरु सबै घुम्रिएको हुनाले उनलाई कुण्डल केशा भनियो ।

भगवान बुद्धको उपदेश सुनी अरहत्व प्राप्त गरेपछि भिक्षुणी निवास स्थानमा गई प्रव्रज्या र उपसम्पदा भए। त्यसपछि उनलाई सबैले “कुण्डलकेशा स्थविरा भन्न थाले” केही दिन पछि प्रतिसम्भदा ज्ञान सहित उनले अरहत्व पनि साक्षात्कार गरिन् । यसरी भगवान

बुद्धले उपदेश दिंदा चाडै धर्मावबोध गर्ने भएकीले उनलाई क्षिप्राभिजा भिक्षुणीहरु मध्येमा अग्रछिन भनि घोषणा गरेका थिए ।^{१०१}

श. भद्रा कापिलानी स्थविरा

भगवान बुद्धले बुद्धत्व प्राप्त गर्नुभन्दा अगाडि भद्रा कापिलानीको जन्म भद्र (भद्र) देशका सागल नगरमा अल्याख धनसम्पत्ति हुने कपिल ब्राहमणकी पत्नी सुचीमती ब्राहमणीको कोखमा भएको थियो । सोह्र वर्षको उमेरमा उनको विवाह मगध देशका महातीर्थ ब्राहमण गाउाको कौशिव गौत्र ब्राहमणकी पत्नी सुमनदेवीका कोखमा जन्मेका पिप्फलयान माणवसाग भएको थियो । यिनीहरु दुवैको इच्छा प्रव्रजित भएर जाने थियो । त्यसैले दुवै बीच कुनै किसिमको बोलचाल सम्बन्ध भएन । आमा बाबु हुन्जेल सम्म कुनै घरधन्दा नवोकी जीवन बिताएका थिए भने आमा बाबुको मृत्यु पछि घरधन्दा बोक्न थाले । यसपछि पिप्फलायनले सबैधन सम्पत्ति भद्रालाई नै सुम्पिई आफु प्रव्रजित हुने कुरा सुनाए यो सुनेर भद्राले पनि आफु प्रव्रजित हुन इच्छुक रहेको बताए पछि दुवै जनाले घर छोडी प्रव्रजित हुन निस्केर पिप्फलायन बुद्धलाई भेटी भद्राकश्यप को नामबाट भिक्षु भए भने भद्रा कापिलानी एक तिर्थिय परिव्राजकाराममा गई उनले पाच वर्षसम्म समय बिताइन् । यस बेलासम्म बुद्धको धर्ममा महिलाहरुले प्रव्रज्यात्व पाएका थिएनन् ।

बुद्ध प्राप्तिको पाचौ वर्ष पछि भगवान बुद्धले आफ्नो सानी आमा प्रजापति गौतमीलाई सर्वप्रथम वैशालीमा प्रव्रज्या गराएर दिक्षा दिई भिक्षुणी भएको खबर सुनेपछि भद्राकापिलानी पनि उनीकहा गई प्रव्रजित र उपसम्पन्न भइन् । यसरी बुद्ध शासनमा भिक्षुणी भई उनले विपश्यनाध्यान बढाएर सोही ध्यान द्वारा चतुप्रतिसम्भिदा ज्ञान सहित सबै आस्रवहरु क्षयगरी, जन्ममरणबाट मुक्त भई अरहत्व प्राप्त गरिन् । अरहत्व भइसकेपछि विशेष गरी उनले पूर्वनिवास ज्ञानको बढी अभ्यास गरेको हुदा यही विशेष गुणलाई ध्यानमा राखी बुद्धले उसलाई पूर्वनिवास ज्ञान हुने भिक्षुणीहरु मध्येमा अग्रस्थान भएको घोषणा गरे ।^{१०२}

ष. यशोधरा स्थविरा

यशोधरा स्थविरा सुप्रबुद्धकी पत्नी अमितादेवीको छोरी कपिलवस्तुका राजा शुद्धोदनकी बहारी तथा सिद्धार्थ राजकुमारकी पत्नी थिइन् । उनको जन्म पनि सिद्धार्थ कुमार

^{१०१} उही, पृ. ५१५-५१९ ।

^{१०२} उही, पृ. ५४८-५७० ।

जन्मेकै दिन भएको थियो । त्यसै दिन आनन्द स्थविर, छन्न सारथी, कण्ठक अश्व, निधिकुम्महरु महावोधी र कालुदायी स्थविर पनि जन्मेका थिए । राहुलमाताको नामले सरलरूपमा व्यवहार गरेका कुरा सुमङ्गल विलासिनीको वाक्य द्वारा प्रष्ट बुझिन्छ । सिद्धार्थ राजकुमार र उनकी अग्रमहिषी यशोधरा देवी ऋतु अनुसार रम्म ,सुरम्भ तथा सुभक भन्ने तीन प्रासादहरुमा बसी अत्यन्त आनन्दपूर्वक जीवन बिताउन थाले । त्यसपछि सिद्धार्थ कुमारदेखि विरक्त भई दुःखको निवारण को लागि उपाय खोज्न यशोधरा र राहुललाई छाडेर गए पछि उनी पनि एक गृहस्थीकोसुखभोग गर्ने छाडी काषाय वस्त्र धारण गरी जीवन बिताउन थालिन् । सिद्धार्थ गौतमले बुद्धत्व प्राप्त गरेपछि महाप्रजापति गौतमी भिक्षुणी हुन आज्ञा माग्दा त्यतिबेला यशोधरा पनि साथमा नै गइन् र प्रव्रजित भइन् । प्रव्रजित भएपछि उनको नाम भद्रा कच्चाना (भद्रा कात्ययना) मा परिणत भयो । यसरी भगवान बुद्धले पनि उनलाई महाभिज्ञा लाभिनी मेरा भिक्षुणी श्राविकाहरु मध्येमा भद्रकच्चायना (भद्र काप्यायना) अग्रछिन भने ।^{१०३}

स. कृशा गौतमी स्थविरा

बुद्धकालीन समय भन्दा अघि र पछि कृशा गौतमी भन्ने चार जना महिलाहरु थिए । तिनीहरु कोही तिस्त बुद्धका अग्रउपस्थापिका उपासिका थिइन भने कोही फुस्स बुद्धकी गृहस्थीकी पत्नी थिइन् । कोही सिद्धार्थ गौतमको काकाकी छोरी थिइन् ।

यहा उल्लेख गरिएको कुरा गौतमीको जन्म सिद्धार्थ कुमारले बोधिज्ञान प्राप्त गर्नुभन्दा अगाडि नै श्रावस्ती नगरका एक श्रेष्ठीको कुलमा भएको थियो । उनको नाम 'गौतमी' थियो । उनी साँढे पातली भएकी हुनाले पछि उनलाई कृशा गौतमी भन्न थालियो र यही नामले प्रसिद्ध हुन गइन् । उनको विवाह श्रावस्तीकै एक श्रेष्ठी पुत्रसाग भयो । उनले पछि एक पुत्रलाई जन्म दिइन् । उनी खुशी हुदै गृहस्थी सम्हाल्दै थिइन अचानक पुत्रको मृत्यु भयो ।यो सहन नसकी बच्चा च्यापी घर घरमा औषधी माग्दै गईन् । तर कसैले पनि मरेको बालकलाई जिउादो पार्ने औषधी दिन सकेन उल्टा उनलाई पगली भनेर सम्बोधन गरे ।

तर एक पण्डितपुरुषले भने उनको दया लागदो स्थिति देखि बुद्ध कहाा जाने सल्लाह दिए । त्यहा पुगेपछि उनले बच्चालाई जिउादो पारी दिनको लागि भनिन् । भगवान बुद्धले

^{१०३} उही, पृ. ७०१-७०२ ।

पनि उनलाई कुनै पनि घर बाट तोरी भागेर ल्याउ तर त्यो घर जहा कुनै प्राणी मरेको छैन भनी पठाए । कृशा गौतमी सबै ठाउामा चाहरीन तर सबै घरमा मानिस मरेको पाए पछि उनी रिक्तै फर्किन् ।

यस पछि भगवानबुद्धले उनलाई संसारमा आएपछि मर्नु पर्छ यो अनित्यको कुरा कुनै एकलैलाई मात्र आइपर्ने कुरा होइन । यो त सबै माथि आइपर्ने ध्रुव सत्य कुरो हो भनी उदयव्ययलाई नजानी सयवर्ष सम्म जिउनुभन्दा उदयव्ययलाई जानी एकैदिन भए पनि जिउनु नै श्रेयकर हुन्छ भनि उपदेश दिए । यति उपदेश सुनेपछि कृशा गौतमी स्रोतापति फलमा प्रतिष्ठित भई उनले भगवान साग प्रव्रज्या मागिन । भगवानले स्वीकृति दिए पछि भिक्षुणी उपश्रयमा गई प्रव्रजित र उपसम्पन्ना भइन् । उपसम्पन्न भए देखि नै उनले विपश्यना ध्यान गरी चाडै नै प्रतिसम्भदा ज्ञान सहित अरहत्व प्राप्त गरिन् । यस प्रकार भगवानले कुरा गौतमी लाई रुक्षचीवर धारिणी भिक्षुणी श्राविकाहरु मध्येमा अग्रछिन् भने ।^{जण्ड}

ह. सिङ्गालकमाता स्थविरा

सिङ्गालकमाता वा सिगालमाता राजगृहको एक श्रेष्ठ कुलगृहमा जन्मेकी थिइन । उमेर पुगेपछि उनको विवाह राजागृहकै एक श्रेष्ठीकुलमा भयो । यिनको एक पुत्रको जन्म भयो । जसको नाम 'सिङ्गालक वा सिगाल' राखियो । यसै कारणले गर्दा यी दम्पतिहरुको नाम पनि सिङ्गालक पिता र सिङ्गालक मातो रहन गएको थियो । सिङ्गालक माता र पिताभने बुद्ध धर्ममा श्रद्धा राख्दथे । सिङ्गालकपुत्रलाई बुद्धकहा पठाउन नसकेको कारणबाट उनीहरु दुवै चिन्तित थिए भने सिङ्गालक पुत्र विहारमा जादा भिक्षुहरुलाई घुडाको कपडा फाट्ने गरी घुडाटेकी वन्दना गर्नुपर्छ । उपदेश सुनपछि धन खर्च गरी दानदिनु पर्ने हुन्छ भनेर विहार जान चाहन्थे । सिङ्गाल पिताले भने मरण हुने अवस्थामा पुत्रलाई ६ दिशाहरु नमस्कार गर्न अर्ति दिए । पछि बुद्धले सो सिङ्गालकपुत्रलाई ६ दिशा नमस्कार गर्ने त्यस्तो होइन भनी उपदेश सुनाई उनलाई बुद्ध धर्ममा दिक्षित गराए ।

सिङ्गालकमाता पनि विहारमा भई बुद्धको धर्मोपदेश सुनेर स्रोतापति फलमा प्रतिष्ठित भइन् त्यसपछि बुद्धसाग प्रव्रज्या मागी बुद्ध शासनमा भिक्षुणी भएर उपसम्पन्न पनि भइन् । भिक्षुणी भइसकेपछि उनीलाई सिङ्गालक माता स्थविरा भनियो । उनी बुद्धको रुप लक्षणहरुमा

^{१०४} उही, पृ. ७३५-७४५ ।

प्रसन्न तथा आकषित भई बुद्ध कै रूप हेरी प्रफूलित भएर बसे । यो कुरा बुझी उनको श्रद्धालाई उत्तरोत्तर वृद्धि हुने गरी सानुरूप धर्मोपदेश सुनाए । यसै क्रममा सिङ्गलकमाता स्थविरालाई अनुस्मृति भावनाको उपदेश पनि सुनाउनु भयो । स्थविराले यिनै अनुस्मृतिभावनामा अभ्यास बढाई एक दिन चतुप्रतिसम्भिता ज्ञान सहित अरहत फल साक्षात्कार गरिन् । यसप्रकार श्रद्धाद्वारा विमुक्त हुन सकेको प्रधान कारणलाई ध्यानमा राखी बुद्ध भगवानले उनलाई श्रद्धाधिमुक्त हुने भिक्षुणीहरु मध्येमा अग्रस्थानमा राखेको थियो ।^{१०५}

३.१ अशोक काल (३६२-३३२ ई.पू.)

“मगधको सम्राट अशोकले तेस्रो शताब्दीमा राज्य गर्दथ्यो^{१०६} । उनको विवाह विधिसाका कन्या देवीसाग भएको थियो। उनीबाट एउटा छोरा महेन्द्र र छोरी संघमित्राको जन्म भएको थियो । महावंशमा उल्लेख गरिए अनुसार अशोकको पहिलो पत्नी देवी र दोस्रो असन्धीमिता थिइन् । अशोकका चार जना छोराहरु^{१०७} थिए । दिव्यावदानम् अनुसार कुणाल अन्धा थिए । उनबाट शासन संचालन हुन सक्दैन थियो भने महेन्द्र र त्रिभर-तिस्य भिक्षु भए । ज्वलकले कश्मिरमा मात्र राज्य गरेको थिए ।”सम्राट अशोकको शासनकालमा बुद्धधर्मले निकैव्यापकता पाएको थियो । कलिङ्गको युद्धमा क्षतविक्षत लाशहरुको परिदृष्य र श्रामणेर निग्रोधसागको भेटले उनलाई बुद्धधर्ममा लाग्न प्रेरित गरयो । यसपछि बुद्धलाई धर्मको प्रचारप्रसारमा लागे ।

३.१.१ चारुमती

ईस्वी तेस्रो शताब्दीमा सम्राट अशोक भगवान् बुद्ध जन्मेको पवित्र स्थल लुम्बिनीमा अशोक स्तम्भ स्थापना गरी भगवान् बुद्ध जन्मेको प्रमाण स्थापित गरेका थिए । उनले नेपालको भ्रमणताका आफ्नो छोरी चारुमती पनि लिएर आएका थिए । उनले चारुमतीको विवाह नेपालका स्थानीय राजकुमार देवपालसाग विवाह गरिदिएका थिए । चारुमतीले देवपाटन शहर बसालिन र त्यहाँ एउटा विहारको स्थापना गरिन्। यसको नाम चारुमती

^{१०५} उही, पृ. ७५८-७५९ ।

^{१०६} वि. जि. गोखले, बुद्धिजम एण्ड अशोक, (पद्मज पब्लिकेशन बरोडा, ई.सं १९८४) पृ. १३३।

^{१०७} छोराहरु त्रिभरा कुणाला, जोलक, महेन्द्र ।

विहार राखियो । (हेर्नुहोस् चि. फ. १) यो विहार स्थापित भएको ठाउालाई अहिले चावाहिल भनिन्छ, भने देवपाटनमा पशुपतिनाथको मन्दिर रहेको छ।^{१०८}

३.१.२ संघमित्रा

सम्राट अशोकको अर्को छोरी संघमित्रा, पनि भिक्षुणी भई संघमा प्रवेश गरेकी थिइन्^{१०९} । त्यसबेला महिलालाई भिक्षुहरुले भिक्षुणी बनाउने परम्परा थिएन् । त्यसैले उनी आफ्नो दाजु भिक्षु महेन्द्रको साथमा श्रीलंका गईन र बुद्धधर्मको प्रचारप्रसारको साथै त्यहीकी रानी अनुला लगायत पाच हजार कुमारीहरु र पाच हजार अन्तपुर बासीहरुलाई प्रव्रजित गरिन् ।

यसप्रकार सम्राट अशोकको पालामा बुद्धधर्मको प्रचारप्रसारमा महिलाहरुले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका थिए । त्यतिबेला महिलाहरुले आफै विहारको स्थापना गरी आफु भिक्षुणी भएका थिए जस्तै चारुमती त्यस्तै संघमित्राले आफ्नो देशमा मात्र नभई विदेशमा पनि बुद्ध धर्मको प्रचार प्रसार गर्नमा अग्रगण्य नै रहे।

^{१०८} डेनिएल राईट, *हिस्ट्री अफ नेपाल*, (काठमाण्डौं: नेपाल एन्टिक्युटी बुक, ई.सं. १८७७), पृ. १११ ।

^{१०९} ए.एस. अलटेकर, *द पोजिसन अफ बुमन इन हिन्दु सिभिलाइजेशन*, (दोस्रो संस्करण), (दिल्ली: मोतीलाल बनारसीदास प्रा. लि. ई.सं. १९५९), पृ. २१० ।

३.२ लिच्छविकालीन महिलाहरु

लिच्छविकालको सामाजिक स्थितिबारे राम्ररी भन्न नसक्नाको कारण त्यसकालका अभिलेख अतिरिक्त अन्य ऐतिहासिक स्रोत पाउन नसक्नाले हो । लिच्छविहरु नेपालमा पसेपछि पनि उनीहरुले यहा भारतको गंगा-घाटीको पुरानो सभ्यता र संस्कृतिबाट सामाजिक परिवर्तन ल्याउन सकेका थिएनन् । किरातकाल देखिनै नेपाल एक राज्यको रूपमा स्थापित थियो तर यस देशको भौगोलिक स्थितिले गर्दा सम्पूर्ण नेपाल भरि सामाजिक परिवर्तन सम्भव थिएन । लिच्छविकाल अभिलेखले बताएको समाज उपत्यका र यसका नजीकैका इलाकासम्म विस्तारित थियो तर नेपाल व्यापी थिएन । मानदेव प्रथमको अभिलेखमा उल्लेख भएका मल्लपुरी र पूर्वदेश नाउले यस्तै कुरा बताउन खोजेका छन् । नेपालको दक्षिण सिमान्तबाट आएका लिच्छवि र उसाग आएका कोलीय, शाक्य र मल्लहरुले यहा आएर यहा सांस्कृतिक समन्वयता कायम गरे । यसैले लिच्छविकालका शिलालेखबाट पनि नेपालको सामाजिक स्थिति देखिन्छ। त्यो उत्तरी भारतका जनजातिहरुले ल्याएको थियो ।^{११०} लिच्छविकालमा धेरै धर्महरुको विकास भएको थियो । तिनीहरुमा शैव, वैष्णव, हरिहर, शाक्त आदि थिए । ती सम्प्रदायहरु बाहेक बुद्धधर्मको पनि महत्त्वपूर्ण ठाउँ रहेको थियो । त्यस कालमा प्राप्त अनेक अभिलेखहरुले पनि बुद्ध धर्मले उत्कृष्ट मान्यता पाएको थियो भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ ।^{१११}

राजा जयदेव द्वितीयले थापेको पशुपति अभिलेखको वंशावलीमा^{११२} वृषदेव राजालाई “बुद्धधर्मको अनुयायी” (सुगतशासन पक्षपाती) भनेर तारिफ गरिएको छ । अभिलेखमा उल्लेख भएको यो भनाइबाट वृषदेव राजाले बुद्धधर्मको धेरै मान गरेको थाहा पाइन्छ । लोकप्रिय धर्मको रूपमा बुद्धधर्मले नेपालमा राम्ररी जरो गाडिसकेको र त्यसलाई राजकीय मान-भाउ समेत प्राप्त हुन थालेको कुरा यो सन्दर्भबाट प्रष्टिएको छ । वंशावलीहरुमा पनि वृषदेव राजाले बुद्धधर्म सम्बन्धी धेरै काम गरेको कुरा लेखिएको देखिन्छ ।”

स्वयम्भुबाट प्राप्त अभिलेखमा कुनै प्रतापी राजाको बयान गरिएको छ । त्यस अभिलेखमा थालनीमा र देवो महेन्द्र लेखिएको हुदा यो अभिलेखमा लेखिएको बयान मानदेव प्रथमका बाजे शङ्करदेवको हो कि भन्ने अड्कल गर्न सकिन्छ । यो अभिलेखको दशौं हरफमा

^{११०} डा. जगदिश चन्द्र रेग्मी, *लिच्छविइतिहास*, (काठमाण्डौ: नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र त्रि.वि कीर्तिपुर वि.सं. २०५३), पृ. १५।

^{१११} डा. जगदिश चन्द्र रेग्मी, प्राचीन नेपाली संस्कृति, (दोस्रो संस्करण) (काठमाण्डौ: भृकुटी छापाखाना कुलेश्वर २०४०), पृ. १४७।

^{११२} उही, पृ. १४८।

“नविहारमा कहिले नसिद्धिने खेत दिइयो” । (क्षेत्रञ्चाक्षपदत्त नविहारे) भनेर उल्लेख गरिएको छ । यो हरफको आधारमा शङ्करदेव राजाले नविहार नाउको बौद्धविहारको लागि जग्गा दान गरेको अडकल्ल सकिन्छ ।

मानदेव प्रथमको पालादेखि अभिलेखहरू पाउन थालिएको हादा लिच्छविकालमा बुद्ध धर्मको गतिविधिवारे राम्ररी थाहापाउन सकिन्छ । मानदेव प्रथमको पालाको लिपि भएको चावहिलको अभिलेखबाट^{११३} बुद्ध धर्मको स्थिति बारे केही कुरा थाहा पाउन सकिन्छ । त्यस अभिलेखमा^{११४} किन्नरी भन्ने एक जना आईमाईले बौद्ध संघका भक्तहरू र भगवान बुद्धको पूजाको लागि खेत दान गरेको उल्लेख छ। लिच्छवि राजा रामदेवको पालाको काठमाडौं लगनटोलको अभिलेखले^{११५} पनि बुद्ध धर्मको गतिविधि प्रष्ट्याएको छ । अवलोकितेश्वरको मूर्तिको पादपीठमा लेखिएको यो अभिलेख अनुसार अवलोकितेश्वरको यो मूर्ति उपासक मणिगुप्त र उनकी पत्नी महेन्द्रमतीले धर्म पाउनका लागि थापेका थिए । यो अभिलेख^{११६}मा मिति लेखिएको छैन तर यो ई. ५४७ को वर्षतिरको भन्ने अनुमान गर्न सकिन्छ ।

पाटन चपटोलबाट एउटा अर्को अभिलेख^{११७} पाइएको छ उक्त अभिलेख अनुसार धनी मान्छे (विशिष्ट) धर्मपालीकी भित्रिनी (भोगीनी) पत्नीले बौद्ध मन्दिर (गन्धकुटी) को पूर्णनिमाणका लागि र ‘चातुष्विशमहायान’ अन्तर्गत आर्य भिक्षुणी संघको लागि अक्षयनीवी जग्गाको दान गरेकी थिइन् ।

स्वयम्भुबाट पाइएको अर्को जीर्ण अभिलेखमा बुद्धको पूजाका लागि कसैले जग्गा दान गरेको कुरो लेखिएको छ ।^{११८} काठमाडौं मुसुं वहालको जीर्ण अभिलेखमा पनि भिक्षुणीहरूको संघको नाममा कसैले पैसा दान गरेको कुरो लेखिएको छ ।^{११९}

११३ उही।

११४ चत्वारिशत्यपञ्चेह पत्र धान्यस्य मानिका: वर्षे वर्षेऽय जायन्ते क्षेत्रन्ताट्टसन्ददौ भूय: संघस्य भक्तार्य पूणार्थञ्च महाभुने: क्षेत्रन्दत्तन्तया पत्र हाष्टाविंशतिमानिका: । हेनुहोस धनवज्र बज्राचार्य,लिच्छविकालीन अभिलेख,(कीर्तिपुर:नेपाल एशियाली अध्यायन संस्थान, अ.स.१वि.सं.२०३०),पृ.१।

११५ रेग्मी,पूर्ववत्,(पा.टि.न.१११),पृ.१४८।

११६ भगवत् आर्यावलोकितेश्वरनाथ प्रतिष्ठायित: देपधर्म्योयं पत्योपासक मणिगुप्तस्य भार्यया महेन्द्रभत्या सह ।बज्राचार्य, पूर्ववत् (पा.टि.न.११४) अ.स.४० ,पृ.१७७-१७८।

११७ अभिलेख: देयधम्मौयम्पर योपासिकाया: विशिष्ट धर्मपाल भोगिन्या मृजिन्या.....गन्धकुटीप्रतिपन्नार्यभिक्षुणी संघपरियोगाया क्षयणीवी प्रतिपादिता ।

११८ रेग्मी पूर्ववत्,(पा.टि.न.१११), पृ.१५० ।

११९ रेग्मी, पूर्ववत्, (पा.टि.नं. १११), पृ. १५० ।

ईस्वीको सातौं शताब्दी नेपालमा बुद्ध धर्मको राम्रो विकास भएको कुरा अभिलेखबाट उल्लेख हुन्छ । त्यसवेलाका नामी राजा शिवदेव प्रथमले आफ्नो नाउामा निर्मित शिवदेव-विहारले त्यो युगमा राजाहरुले बुद्धधर्मलाई सम्मान गरेको देखिन्छ । अशुवर्माको पालामा त बुद्धधर्मले भन्नु बढोत्तरी पाएको थियो र ती राजाले थापेको हाडीगाडाको अभिलेखमा शैव र वैष्णव मन्दिरहरुका साथ अनेक बौद्धविहारहरुलाई पनि दान दिएको कुरा उल्लेख छ ।^{१२०} त्यसमा दान पाउने बौद्ध विहारहरुमा गुंविहार, श्रीमानविहार, श्रीराजविहार, खजुरिकाविहार, मध्यम्विहार र सामन्य विहारहरुको नाउा लेखिएको थियो । अशुवर्माले दक्षिणकाली भेकतिर रहेको कुनै बौद्धविहारका भिक्षुहरुको उपयोगको लागि धारो बनाएको उल्लेख यो अभिलेखमा गरिएको छ ।^{१२१} अशुवर्माको पालाको दुईवटा अरु अभिलेख पनि प्राप्त भएका थिए । एउटा पाटन त्यागल टोलमा रहेको चैत्यमा लेखिएको छ । यसमा अनेक देउताहरुका स्मृतिश्लोक लेखिएका छन् ।^{१२२} अशुवर्मा भन्दा केही पछिको युगमा भारत घुम्न आएका चिनियाा यात्री ह्वेनसाङ्गले तत्कालीन नेपालमा बुद्धधर्मको स्थितिबारे केही टिप्पणी लेखेका छन् । त्यतिखेर नेपालमा महायान र हीनयान दुवै बौद्ध सम्प्रदाय लोकप्रिय रहेको उल्लेख गरेका छन् ।

अशुवर्मा पछि पनि केही बौद्ध अभिलेखबाट त्यस^{१२३} युगमा बुद्धधर्मको रीतिबारे थाहा पाइन्छ । ती अभिलेखमा पहिलेदेखि चलेको बुद्धधर्मको गतिविधि र विकास बारे उल्लेख गरिएको छ । “राजा नरेन्द्रदेव तिब्बतमा हुर्केका भएर बुद्ध धर्मलाई महत्व दिएका थिए। उनको शासनकालमा भोटसंग घनिष्ट सम्बन्ध थियो। त्यतिबेला बाटामा चोर डााकुको भय नभएको हुदा व्यापारी, विद्वान र भिक्षुहरु निर्भय भई आवतजावत गर्दथे। उनले आफ्नो कम्मरपेटीमा बुद्धको मूर्तिअंकित गरेका थिए”।^{१२४} यसरी राजा नरेन्द्रदेवको पालाका पनि बुद्धधर्म प्रति राम्रो मान्यता रहेको पृष्ट भएको छ ।

लिच्छविकालमा बुद्धधर्मको विकासमा महिलाहरुको पनि योगदान रहेको जानकारी पाउन सकिन्छ । यतिबेला महिलाहरुलाई पनि धर्म छनौट गर्ने स्वतन्त्रता थियो भन्ने उल्लेख पाइन्छ । धार्मिक स्वतन्त्रता अलि विशिष्ट व्यक्तिवालाहरुलाई मात्र भएको कुरा मृगिनीको अभिलेखबाट प्रष्ट हुन्छ । महिलाहरुको चारित्रिक विकासमा बुद्ध धर्मको अतुलनिय योगदान

१२० उही ।

१२१ बज्राचार्य, पूर्ववत्, (पा.टि.नं. ११४), अ.सं. ९, पृ. २१ ।

१२२ गौतमवज्र, बज्राचार्य, महेशराज पन्त, इतिहास संशोधन मण्डल, (वर्ष २, अंक, १ ललितपुर व्यासको अभिलेख), पृ. ७३ ।

१२३ रेग्मी, पूर्ववत् (पा.टि. नं. १११), पृ. १५१ ।

१२४ ज्ञानमणि नेपाल नेपाल निरुक्त काठमाण्डौ ने.रा.प्र. वि.स.२०४० पृ. १६१ ।

रहेको हुनाले उनले आर्य भिक्षुणी संघको लागि वर गन्धकुटीको प्रतिसंस्कारको लागि धेरै खेत दान गरेको थिइन् भने अर्कोतिर जो निर्धन महिलाहरु थिए तिनीहरु अर्को जन्ममा महिला भएर जन्मन नपरोस् भनि वरदान मागेको उल्लेख छ । चावाहिलको एउटा अभिलेखमा "कुनै कारणवश यिनीलाई स्त्रीतत्वप्रति बैराग लागेको भाव प्रष्टाएको छ ।" उनले स्त्रीतत्वप्रति विरक्त भएर दान-पुण्यको प्रभावले अर्को जुनीमा पुरुष भएर जन्मन पाउ भन्ने कामना व्यक्त गरेका छन् । ^{१२५} तत्कालीन अभिलेखबाट प्राचीनकालमा महिलाहरुको स्थितीको बारेका ज्ञात हुन्छ।

३.२.१ भृकुटी

नेपालको इतिहासमा भृकुटीलाई लिच्छवि ई.स. ६०५-६२१ राजा अशुवर्माको छोरी भनेका छन् भने विद्वानहरुले उनीलाई नरेन्द्रदेवकी छोरी हुन् कि भनेर अड्कल गरेका छन्। "अशुवर्माले आफ्नो छोरीको विवाह तिब्बतका राजा सङ्गचङ्ग गम्पोका साथ गरिदिएका थिए । उनी तिब्बत जादा उनले आफ्नो दाइजो को रूपमा अक्षोभ्य, र मैत्रीय बुद्ध र आर्यताराका मूर्ति लगेकी थिइन्" ।^{१२६} तिब्बतका राजाले उक्त मूर्ति राख्नको लागि मन्दिर नै निर्माण गरिदिएका थिए। यसरी तिब्बतमा बुद्धधर्मको प्रचारमा भृकुटीको योगदान अविस्मरणीय छ । तिब्बती बुद्धधर्म वास्तवमा भृकुटी कै दाइजोका रूपमा नेपालबाट लगेका मूर्तिको माध्यमबाट विकास भएको मानिन्छ । तसर्थ, ताङ्ग ऐनल, त्जभ त्वलन ब्ललबुकि ९द्यगिभ ब्ललभुकि० मा उनीलाई बाल्यूलका राजाकी होसेर गोच्याक्की छोरी भनेको पाइन्छ । यसले गर्दा दुई राज्यहरु नेपाल र तिब्बतको सम्बन्धमा पनि सकारात्मक असर परेको थियो । तिब्बतमा उनलाई हरित ताराको नामले चिनिन्छ । तिब्बती श्रोत :बलष्वपवदग मा सोहैं परिच्छेदमा श्रोडचड गम्पोको जीवनीको उल्लेख छ । त्यसमा नेपाली र चिनिया राजकुमारीको विवाहको उल्लेख छ । जोखड, पोताला र अरु मठ मन्दिर बनाएको श्रेय नेपाली राजकुमारीलाई दिइएको छ । चिनिया राजकुमारीले मन्दिर बनाउनु भन्दा अगाडी नै च्मम ज्हीं भन्ने ठाउमा भृकुटीले आफुलाई भनेर क्यन एयपजबच भन्ने नौ तल्ले दरवार बनाई सकेको थियो ।^{१२७} उनको नाममा र जीवनीको आधारमा बनेका मन्दिर, चैत्य,

^{१२५} स्त्रीभवंम हि. विराग्याहं पुरुषमत्वमवाप्य च (स्त्री माथि बैराग्य उत्पन्न भएर स्त्रीत्व पुरुषत्व पाउ भन्ने कामना व्यक्त गरिएको अभिलेख भएको) बज्राचार्य, पूर्ववत्, (पा.टि.नं ११४), पृ. ६-७

^{१२६} एच. एल. सिंह, *त्रिफ इनसाइक्लोपेडिया अफ बुदिजम् इन नेपाल*, (काठमाडौं: रत्नपुस्तक भण्डार, इ.सं २००६), पृ. ३६ ।

^{१२७} रीना तुलधर, "भृकुटी - ऐतिहासिक बौद्ध महिला", धर्मकीर्ति अंक १ (बु.सं. २५४१), पृ. ३७ ।

चित्रकलाहरु आजपनि देख्न सकिन्छ। भृकुटीले गरेको योगदानले गर्दा आजपनि उनको नाम तिब्बत तथा नेपालमा गौरव का साथ लिईन्छ, र उनलाई नेपालको विभूति पनि भनिन्छ ।

३.३ मध्यकालिन महिलाहरु

काल विस्थापन अनुसार बौद्ध ई.सं. ८८० देखि १७६६ सम्म अर्थात् नेपाल संवत्को आरम्भदेखि पृथ्वीनारायण शाहद्वारा काठमाडौं उपत्यकाको विजय नहुञ्जेलसम्मको समयावधिलाई नेपालको इतिहासलाई मध्यकाल भनिन्छ । यसकालमा राजनैतिक उतारचढावको साथसाथै धार्मिक कुरामा पनि त्यतिकै उतारचढावहरु भए । तर यसकालमा थुपै बौद्ध गतिविधिहरु भएका थिए । बुद्ध धर्मका स्वदेशी तथा विदेशी बौद्ध विद्वान्हरु नेपाल तथा तिब्बतमा आवतजावत गर्दथे । भारतको नालन्दा, विक्रमशिला जस्ता बौद्ध शिक्षालयहरुमा अध्ययन गर्न नेपाल र तिब्बतका मानिसहरु जाने गर्दथे । तिब्बतीहरु नेपालको बाटो भएर आउने जाने गर्ने भएकोले नेपालमा पनि बुद्ध धर्मको प्रभाव परेको थियो । बौद्ध विद्वानहरु नेपालको विहारहरुमा पनि धार्मिक प्रवचनहरु दिने गर्दथे । “सन् ११४३ तिर लक्ष्मीकामदेवको शासनकालमा बुद्ध धर्मको प्रभाव रहेको थियो । तर अन्तहीन गृहयुद्धले गर्दा भारद्धारहरुले मनमानी गर्न थाले यसबेला सम्म धार्मिक कार्यमा कुनै अड्चन परेको थिएन । पछि सन् १२५५- १३४४ को महाभूकम्पबाट अतुलनीय क्षति भयो । यसरी क्षतिमा मरेकाहरुको आत्माको शान्ति तथा नवग्रह साधना गर्ने, श्राद्ध तर्पण गर्ने परम्परा विहार केन्द्रको रुपमा ख्याती प्राप्त गरी विधाभ्यास धर्माभ्यासको केन्द्रको रुपमा ख्याती प्राप्त गरी आएका विहारहरु सामाजिक कर्मकाण्ड स्थलमा परिणत भए ।” यसैक्रममा विहारमा पनि बज्रयान र तन्त्रयानको प्रभाव पर्न गयो ।^{१२८}

यसै क्रममा विदेशी आक्रमणले गर्दा तथा शक्तिको निमित्त होडबाजी गर्ने क्रममा पूर्व मध्यकालीन नेपालको राजकुलनै दुई गुटमा विभाजन हुन गयो । सन् १२९२ देखि नै नेपाल मण्डलको राजदरबार भित्र आफ्नो नामको पछाडि देव र मल्ल लेख्ने गरी दुई कुल देखा परे । एक अर्कालाई शक्तिशाली देखाउन उनीहरुमा छिमेकी मुलुकको सहयोगको परम्परा बस्न थाल्यो । एउटा गुटको पक्षधर भई डोयहरु नेपाल भित्र आक्रमण गर्न आउथे भने अर्को गुटको पक्षधर भई खसहरु आइपुग्थे । खसहरुको आक्रमण भन्दा डोयहरुको

^{१२८} डा. भद्ररत्न, बज्राचार्य, “बुद्धधर्मको विकासक्रममा पूर्व मध्यकालीन नेपालमा देखा परेका केही अवरोधहरु एक अध्ययन”, (त्रिवेदि भोलुम ३, पि.जि.डि. इन बुद्धिस्ट स्टडिज), पृ.५७ ।

आक्रमणले नेपाल मण्डलको बौद्ध वातावरणलाई निकै चोट पुऱ्यायो । “यसै डोयहरुले गर्दा डोयमाजु भनेर पूजा गर्ने परम्पराको शुरुवात भयो ।”^{१२९}

“सन् १३५० मा बंगालका सुल्तान समसुद्दिनको आक्रमण डोय र खसहरुको आक्रमण भन्दा भयानक थियो । उनीहरु सन् १३५० मार्ग शुक्ल नवमीका दिन पूर्वको बाटो गरी नेपाल प्रवेश गरेर स्वयम्भू र पाटनको पिं वहाल को चैत्य ध्वस्त पारे र गर्भमा राखिएको सामान लुटेर लगे । यसैक्रममा बहुमूल्य बौद्ध सम्पदाको सुरक्षा गर्न एउटा बौद्धले अर्को बौद्धलाई आलोपालो गर्ने परम्पराको विकास भयो । संरक्षित सामग्रीहरुको यथास्थितिमा छान् भन्ने आभास बौद्ध समाजलाई प्रदान गर्ने क्रममा “बहिद्यो तयगु” परम्पराको थालनी समेत हुन गयो ।”^{१३०}

कुमारी:

“सन् १३२४ मा सिंग्रोनगढमा राजा हरिसिंह देवले शासन गर्दथ्ये । त्यतिबेला बंगालको शासनका समसुद्दिनको आक्रमणबाट बच्नको लागि यताउता भागी ज्यान जोगाए । अन्तिममा नेपालको तिनपाटन भन्ने ठाउामा उनको मृत्यु भयो र उनको रानी देवलदेवीलाई भक्तपुरका राजाले शरण दिएका थिए ।” त्यतिबेला उनले आफ्नो साथमा तुलजा भवानी पनि सागै ल्याएकी थिइन् । उनले ल्याएको तुलजा भवानीलाईनै बौद्ध मार्गीहरुले कुमारीको रूपमा पूजा गर्न थाले र जिउदो शाक्य कन्यालाई कुमारी देवीको रूपमा स्थापना गरे ।”^{१३१}

“त्यसैक्रममा सन् १४१३ को पशुपति अभिलेखमा उल्लेख भएका ‘राजल्लदेवीका पति’ भनेर जयस्थिति मल्लको उदय भयो । राजल्लदेवीको पतिको हैसियतले देवलदेवीको संरक्षणमा जयस्थिति मल्लले राज्यमा शासन गरे । उनले शंकराचार्यको प्रभावमा परि वर्ण व्यवस्थाको शुरुवात गरे । बौद्ध अनुयायीहरुलाई हिन्दु वर्णाक्रममा समाहित गर्न जातिगत सुधारका नाममा उनले भिक्षु-भिक्षुणीहरुको बीच जबरजस्ती विवाह गराई अनेक बौद्ध ग्रन्थहरु जलाई बौद्ध समुदायलाई जात अनुसारको पेशा अवलम्बन गर्न लगाए ।”^{१३२}

^{१२९} उही, पृ. ५८ ।

^{१३०} उही, पृ. ५९ ।

^{१३१} माइकल आर एलेन, द कल्ट अफ कुमारी, (काठमाडौं: मण्डला बुक प्राइट, इ.सं. १९९२), पृ. १२ ।

^{१३२} धन बज्र बज्राचार्य, टु कमल प्रकाश मल्ल, द गोपालराज वंशावली (काठमाडौं: नेपाल रिसर्च सेन्टर, इ.सं. १०८५), पृ. ३७ ।

जैत्रलक्ष्मी:

“सन् १३८२ मा जयसिंह रामवर्द्धनका भाइ मदनरामसिंह वर्द्धन काठमाडौंका शासक भएर बसेका थिए । उनले यही शाक्यकी छोरी जैत्रलक्ष्मीसाग विवाह गरे । यिनले पत्नीको प्रेरणाले ईटुम्बहालमा दीपंकर बुद्धको स्थापना गरे भने स्वयम्भूमा एक जतिदेवीको जीर्णोद्धार गरे । जैत्रलक्ष्मीले पनि आर्यतारा देवीको सुवर्ण प्रतिभा बनाएर त्यही विहारमा स्थापित गरिन र सुनका गहना युक्त तोरण बनाएर बुद्धमतिको मच्छिन्द्रनाथलाई अर्पित गरिन् ।”^{१३३}

“सन् १३९० आश्विन कृष्णा औसीका दिन सूर्य ग्रहण लागेको बेला जैत्रलक्ष्मीले पलाञ्चोकमा विहार बनाई बुद्ध मूर्तिको स्थापना गरिन र लक्ष्यहोम पनि गरिन् । यसमा जयस्थिति मल्लपनि सम्मिलित थिए ।”^{१३४}

“सन् १५२५ मा पाल्पाली राजा मुकुन्द सेनले नेपाल उपत्यका आक्रमण गरेका थिए । यस आक्रमणमा पाल्पालीहरुले इटुम्बहालमा किल्ला जमाई बसेका कुरा सोही वहालभित्रको पौमा चित्रबाट संकेत पाइन्छ । यसै वहालभित्र रहेका “दीपंकर तथागत” लाई मुकुन्द सेन प्रथमले “धर्मच्छत्र”^{१३५} चढाएका थिए । रातो मच्छिन्द्रनाथलाई सुनको हार चढाएका जस्ता धार्मिक कार्यहरु गरेका थिए ।”^{१३६}

“सन् १६३९ मा प्रतापमल्ल काठमाडौंको राजसिंहासन मा बसे । उनले आफ्नो बाहिरी पत्नी अनन्तप्रियाको नाममा बौद्ध तीर्थस्थलको रुपमा रहेको स्वयम्भूमा अनन्तपुर नामक मन्दिर स्थापना गरे । ”(हेनुहोस चि.फ. नं. ६)

नंकि:

यसरी पूर्व मध्यकालीन समयमा नेपालमा बौद्ध भिक्षु भिक्षुणीको ठाउमा गुभाजु र नंकिले स्थान लिए भने विहारको ठाउमा वहाल र वहिलले ठाउ लिए । त्यसै वहाल वहिल मा ‘बहिद्यो तयगु’ परम्पराले गर्दा त्यहा वज्रयान तन्त्रयान को विकास भयो । यसमा महिलाहरुको भूमिका प्रज्ञाको रुपमा विकसित भयो र नंकिको रुपमा रहन थाल्यो ।

^{१३३} ज्ञानमणि नेपाल, “पूर्व मध्यकालीन इतिहास” (प्रथम संस्करण) (काठमाडौं: नेपाल र एसियाली अनुसन्धान केन्द्र, त्रिभुवन वि.वि. कीर्तिपुर, २०५४), पृ. २३१-२३९ ।

^{१३४} उही, पृ. २३१-२३९ ।

^{१३५} धर्मच्छत्र सो छत्रको डण्डी ‘मकुंछत्र’ को नामले अझै पनि प्रसिद्ध छ ।

^{१३६} विष्णु प्रसाद घिमिरे, “पाल्पाराज्यको इतिहास भाग १”, (काठमाडौं: श्रीमती पदमा घिमिरे प्रकाशन, भक्तपुर, २०४५), पृ. ३५-३६ ।

बज्रयानकै प्रभावले योगिनीको शुरुवात भयो । जस्तै: बज्रयोगिनी, बज्रवाराही । यस्तै “प्रज्ञा र उपायले पनि मन्दिरमा स्थान पाए भने बुद्धको पनि अनेक थरी शक्तिहरू बनाई ताराको रूपमा पूजा गर्न थालियो । बौद्ध धर्म बढी संस्कारसंग सम्बन्ध भएर कर्मकाण्डले धेरै स्थान पायो । कर्मकाण्डमा महिलाहरूको भूमिका नै बलियो रूपमा देखा पयो । जसमा महिलाहरू नंकिको रूपमा प्रवेश गरे र गुभाजुको गुभानीको हैसियतले कर्मकाण्ड गर्न थाले ।” नंकिको रूपमा महिलाहरू मानिसहरूको दशक्रम विधि गर्नमा अगाडि देखियो । जस्तै: व्रतबन्ध, इंहि, (बेलसित विवाह) गुफा, पास्नी, न्वारन, विवाह र मृत्युसंस्कार आदि । दान कार्यमा पनि सर्वप्रथम महिलाहरूको हातबाट नै दिने परम्परा चलेको पाइन्छ ।^{१३७} पञ्ज दान (हेनुहोस चि. फ. न.४) नवं दान मा सर्वप्रथम दीपंकर बुद्धलाई दान दिने पनि एउटी महिला नै थिइन् जसको नाम लक्ष्मी थं कु थियो (हेनुहोस चि.फ.नं.२) । उनको मूर्ति आज पनि गुइत वहि मा वहिको देवतासागै प्रदर्शन गर्न राखिन्छ भने उनलाई सबैले गुइत अजि भनेर सम्बोधन गर्ने प्रचलन छ ।” सम्यक पुजामा राजालाई निम्ता दिन जादा ‘ग्वे दान’ गरिन्छ यसमा पनि महिलाहरू नै जाने गर्दछन् ।^{१३८}(हेनुहोस चि.फ.नं.५)

“यसै क्रममा विक्रमशील महाविहारमा पनि नंकिहरूको मूर्ति प्रदर्शन गर्ने परम्परा रहेको छ । यी नंकिहरूमध्ये ठूलोले विक्रमशील विहार बनाएको र सानोले अमृत क्याम्पसको पछाडिको ढुंगेधारा बनाएका थिए ।”^{१३९}(हेनुहोस चि. फ. न.३)

यस प्रकार मध्यकालीन समयमा पनि बौद्ध धर्मको विकासमा महिलाहरूले महत्वपूर्ण भूमिका निभाएको आजसम्म पनि निरन्तरता पाएको बाट स्पष्ट हुन्छ । सम्यकपुजामा आजपनि महिलाहरू नै राजालाई निम्ता दिन ‘ग्वे दान’ गर्न जान्छन् भने मच्छिन्द्रनाथको रथ तान्ने पनि महिलाहरू नै छन् । कुमारीको पूजा गर्दा पनि महिलाहरू नै अगाडि हुन्छन् भने इन्द्र जात्राको दिन बुद्धको शक्ति राजमति को नाममा नानी चा यां भनेर उनको सम्भनामा कुमारीको रथ तान्ने परम्परा चलिआएको छ भने मच्छिन्द्रनाथको रथ तान्ने र नरिवल खसाल्ने र महिलाहरूले सो टिप्ने चलन छ । डोयहरूको आक्रमण पछि यहा डोयमाजु देवी भनेर पूजा गर्ने चलन चालियो । यस कालबाट शुरुवात भएको नंकि परम्परा आजसम्म पनि अटुट रूपमा चलिआएको हामी पाउछौं । तर थेरवादीहरूको अस्तित्व रहेको देखादेन ।

^{१३७} हेराकाजी बज्राचार्य, “गुइत:या वहि विहार संघ”, (पाटन: दिवावती पुस्तकालय दीपावली नगर ने.सं. १९९९), पृ. २५ ।

^{१३८} करुणाकार वैद्य, द बुद्धिस्ट ट्रेडिस्नल कल्चर अफ काठमाडौं भ्याली, (काठमाडौं: नेपाल साभा प्रकाशन, ई. सं. १९८४), पृ. १०३ ।

^{१३९} कृष्ण मान महर्जन सँगको अन्तर्वार्ता अनुसार । दिदीको नाम - धकुन्तला ज्या ठकी वहिनीको नाम: मकुन्तला नै नंकि

३.४ आधुनिककालमा बुद्धधर्म

“मल्लकालीन समय पछि शाहवंशको उदय भयो । नेपाल एकीकरण गर्ने शाहवंशका श्री ५ बडामहाराजधिराज पृथ्वीनारायण शाहले सर्वप्रथम श्री कुमारीको हातबाट टिका थापेका थिए । उनले नेपालको धार्मिक तथा सामाजिक पक्षलाई पहिलेको अनुरूपनै स्थापित गरेका थिए । उनले बौद्ध लामालाई निकै जग्गा प्रदान गरे साथै उनले नुवाकोटको स्वयम्भू जीर्णोद्धार गरेर रोकिराखेको काठमाडौंको सम्यक महादान समेत पुनः बाह्र वर्षमा एकपटक चलाउन आज्ञा दिए । उनको एकीकरण पछि नेपालमा धार्मिक सामाजिक कार्यमा भन्दा राजनैतिक कार्यमा बढी उतारचढाव आए । यस बेलामा महिलाहरु धार्मिक कार्यमा भन्दा पनि राजनैतिक कार्यमा बढी दखल दिन थाले । अठारौं शताब्दीको उत्तरार्द्ध बितेपछि राजवंशको शासनाधिकारमा परिवर्तन आयो । सन् १८४५मा जंगबहादुरको उदय भएपछि नेपालको शासन उनको भाईछोराको हात बाट संचालन भयो । यिनीहरु सबैले आफ्नो स्वार्थ पूर्तिको लागि मात्र सोचन थाले भने अरु कार्यमा वास्ता राखेनन् । धार्मिक कार्यमा पनि हिन्दु धर्मलाई बढी मान्यता दिए तर बौद्ध धर्मलाई गौण बनाए । उनीहरुले बौद्धधर्मलाई नास्तिक धर्म भनी पक्षपात गरेका थिए । बौद्धहरुको दमनको प्रयास शुरु गर्न बौद्धविरोधीहरु जम्मा हुन थाले ।“सन् १९०१ को दिन चन्द्रशमशेर नेपालका प्रधानमन्त्री भए । उनको शासनकालमा उनले धेरै सुधारहरु गरेका थिए । चन्द्रशमशेरले लुम्बिनीमा केही निर्माण गरेका र त्यस मन्दिरमा हिंसा नगर्न घोषणा गरेका थिए तर बुद्ध धर्म विरोधीहरुले यो सहन सकेनन् । उनको आडमा अबौद्ध शक्तिले बौद्धहरु हिन्दू हुदा केही नहुने र हिन्दुहरु बौद्ध हुदा कानुनी रूपले अपराध घोषित गराउने जस्ता कार्य गर्न थाले ।”^{१४०}

“यसैकारण बौद्धहरुलाई प्रधानमन्त्री चन्द्रशमशेर बौद्धहरु प्रतिपूर्वाग्रही हुदाको बावजुद^{१४१} उनको शासनकालमा प्रब्रजित हुने कार्य रोकिएनासन् १९२० तिर पाटन सप्तपुर महाविहार निवासी जगतमान वैद्य १८ वर्षको उमेरमा प्रवेशिका परीक्षा दिन कलकत्ता गएको बेला त्यहा धर्मराजिक विहारमा बस्ने श्रीलङ्काका धर्म प्रचारक (अनागरिक) धर्मपाल साग भेट हुदा धर्मपालले अंगालेको थेरवाद बुद्ध धर्मसाग प्रभावित भएर उनको सल्लाहमा जगतमानले आफ्नो नाम परिवर्तन गरेर धर्मादित्य धर्माचार्य राखे । उनी नेपाल

^{१४०} भिक्षु सुदर्शन महास्थविर “विश्वमा बुद्धधर्म” (काठमाडौं: धर्मरत्न शाक्य त्रिशुली शेखमूल चोक, नयाँ बानेश्वर, वि.सं. २०५३), पृ. १३ ।

^{१४१} पूर्णकाजी ताम्राकार, “नेपालमा बुद्धधर्मको पुनर्उत्थानमा धर्मादित्य धर्माचार्यको योगदान”, त्रिवोधी, अंक २, (२०५८/५९), पृ. ४५ ।

फर्कदा पहिलो पटक थेरवाद बौद्ध धर्मको प्रचारप्रसार गरे । जसले नेपालको थेरवाद बुद्धधर्मको पुनरुत्थानमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेका थिए । उनले सन् १९२३ मा राणा शासनको दमन विरुद्ध पनि लंका, बर्मा, जर्मनीमा छापेको महामानव गौतम बुद्धको जन्म देखि निवारण सम्मको बौद्ध जातक कथाको विभिन्न रंगीन चित्रहरु काठमाडौंको मरु टोलमा प्रदर्शनी गरेर बौद्ध धर्म प्रचार प्रसार गरे । उनले सन् १९२४(ने.सं. १०४४) को गुरु पूर्णिमाको दिन काठमाडौं तालासी टोलमा धर्म साहु (धर्ममान तुलाधर) को घरमा ‘बुद्धधर्म संघ’ को गठन गरे । सो संघको मुख्य व्यवस्थापक र प्रचारक मा उनी आफै र सदस्यहरुमा खड्गराज, त्रिरत्न मान, बुद्धरत्न, कुलदिप र चित्तधर ‘हृदय’ थिए । त्यसपछि “बुद्धोपासक संघ” र “बुद्धोपासिका संघ” पनि गठन गर्यो ।^{१४२} बुद्धधर्मको उत्थान गर्ने उद्देश्यले प्रेरितमै स्थापित संघ संस्थामा यी संघहरु नै नेपालको सबैभन्दा पहिलो संस्थाहरु थिए । यो त्यसबेलाको लागि क्रान्तिकारी पाइला थियो ।

बुद्ध धर्मको प्रचार प्रसारकै क्रममा उनकै सम्पादन र प्रकाशनमा नेपाल भाषामा ‘बौद्ध धर्म’ मासिक पत्रिकाको प्रथम अंक सन् १९२५(ने.सं. १०४५) बुद्ध जयन्तीको दिनमा निस्क्रेको थियो । उनले नेपाली, अंग्रेजी, बंगाली र हिन्दी भाषामा पनि विभिन्न बौद्ध पत्रिकाहरु भारतबाट प्रकाशित गरेका थिए । सन् १९२७ जनवरीमा अंग्रेजी भाषामा ‘बुद्धिष्ट इण्डिया’ त्रैमासिक पत्रिका दुई वर्षसम्म प्रकाशित गरेका थिए । यसरी बुद्ध धर्मको प्रचार प्रसारमा भाषागत पूर्वाग्रह नराखी महायान बुद्धधर्मको विकास हिमालय बौद्धहरुको धर्मोपदेश, तामाङ उपसमाजको धर्म र कर्तव्य, भगवान बुद्धको जीवन चरित्र र उपदेश बौद्ध धर्म र दर्शन जस्ता लेखहरु राखी ७२ वटा लेख रचनाहरु प्रकाशित गरेका थिए ।^{१४३}

“धर्मादित्यले काठमाडौंमा थेरवादको प्रचार शुरु गरेको केही महिना पछि सन् १९२४(वि.सं.१९८१)मा तिब्बतबाट महापानी बज्रपानी सम्प्रदायका क्यान्ड्रपालामा तीर्थाटनको लागि काठमाडौं आएका थिए ।^{१४४} उनको धार्मिक प्रवचनबाट प्रभावित भएर प्रेमबहादुर श्रेष्ठ लगायत अन्य चार जना युवाहरु केही समय पछि महायानी परम्परा अनुसार प्रव्रजित भएर भिक्षु (घेलुं) जीवन व्यतित गर्न थाले । घेलुं बनेका प्रेमबहादुर श्रेष्ठ (पाल्देन श्यांरब) अर्थात

^{१४२} उही, पृ. ४६ ।

^{१४३} उही, पृ. ४७ ।

^{१४४} पूर्णकाजी ताम्राकार,, नेपालमा बुद्धधर्मको पुनरुत्थानमा धर्मादित्य धर्माचार्यको योगदान, त्रिवेधि भोलुम-२, पि.जि.डि. तेस्रो ब्याच, कीर्तिपुर, पृ. ४५ ।

महाप्रज्ञा र अन्य ४ जना महाचन्द्र, महाज्ञान, महाविर्य र महाक्षन्तिले काठमाडौं का सडकहरुमा बौद्ध परम्परा अनुसार भिक्षाटनमा हिंड्न थाले ।

यसबाट तत्कालीन निरंकुश राणा शासन चन्द्रशमशेरलाई चित्त बुझेन र उनीहरुलाई सन् १९२५ (वि.सं. १९८२) श्रावणमा देश निकाला गरे । यसरी देश निकाला भएका बौद्ध भिक्षुहरु भारतको बौद्धगया भ्रमण गरी कलकत्ताको महाबोधि सोसाइटीमा आइपुगेको बेला धर्मादित्य धर्माचार्यले उनीहरुलाई स्वागत गरी प्रेस सम्मेलन गरे र राणा सरकारद्वारा बौद्धमार्गीहरु प्रति गरिएको दमनको पर्दाफास भयो । राणासरकारले ब्रिटिश भारत सरकार समक्ष स्पष्टिकरण दिनु पऱ्यो र निष्काशित भिक्षुहरुप्रति सहानुभूति प्रकट गर्न ठूलो प्रभाव पऱ्यो ।^{१४५}

धर्मादित्य धर्माचार्यको प्रयासले नै स्वदेशमा पनि बुद्धधर्मको प्रचार प्रसार गर्ने क्रममा किण्डोल विहारको (हेर्नुहोस चि.फ.८) जीर्णोद्धार गरे । उनकै प्रयासमा नेपालमा बुद्ध जयन्ती मनाउने तथा लुम्बिनीको माया देवीको मूर्तिमा बली पूजा बन्द गराउन प्रधानमन्त्री चन्द्र शमशेरलाई अनुरोध गरी बली पूजा बन्द गराउन सफल भए । उनले सन् १९५३ (ने.सं. १०७३) मा बौद्धमार्गीहरुले श्रावण महिनाको गुलामा गरिने बौद्ध मूर्तिहरु, मूर्तिकला, चित्र कलाहरुको प्रदर्शनी मात्र नगरी त्यससम्बन्धी अध्ययन र अनुसन्धान गर्नलाई 'बौद्ध अनुसन्धान मण्डल' को पनि गठन गरे । सन् १९५५-५६ (वि.सं. २०१२-१३) साल तिर काठमाडौं स्थित जोगमुनी बज्राचार्यको घरमा 'जगत उद्धार बौद्ध विद्यालय खोले र स्वयं प्रधानध्यापक भई जोगमुनीलाई सुपरिटेण्डेन्टमा राखे । उक्त विद्यालयमा महायान र हीनयान विषयमा अध्यापन गरे भने त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा हप्ताको तीन चोटी पालि भाषाको पनि अध्यापन गरे । त्यस्तै सन् १९२१मा कालिम्पोङ्गमा नेपाली बौद्ध शिक्षालयको ९९^५ उदघाटन चगममजष्कत प्लकप्तगतभ० स्थापना गरेका थिए ।^{१४६}

यसरी धर्मादित्य धर्माचार्यले विदेशमा मात्र नभई स्वदेशमा पनि बौद्ध धर्मको प्रचार प्रसारमा ठूलो योगदान थिए र नेपालमा लोप हुन लागेको बुद्ध धर्मलाई फेरि मौलाउन थाल्यो । उनैको योगदानले गर्दा नेपालमा आजसम्म पनि बौद्ध धर्मको प्रचारप्रसार तथा नया कार्यहरु भैरहेको हामी प्रत्यक्ष अवलोकन गर्न सक्दछौं ।" उनले गरेको कार्यबाट प्रसन्न भएर प्रसिद्ध इतिहासविद् तथा बौद्धविद्वान सिल्भा लेभीले उनको प्रशंसा गर्दै पत्र लेखेका

^{१४५} उही, पृ. ४७ ।

^{१४६} उही ।

थिए । उनले त्यसमा :- लूथ्यगुचभ कगचभ तय वअत्रगण्वभ प्ल तजवत धवथ व तधय तयमि पूण्यः । प्चकत दथ जभउिप्लन ल्मधवच द्यगममजष्कत जयध जवखभ दभअकभ कय प्ललयचवलत, तय चभअयखभच व पलयधभिमनभ या तजभण्व दभवगतषर्गा क्वलकपचप्त दययपक, कय धयलमभचार्गीथि उचभकभचखभम प्ल ल्मउर्वा, लभहत दथ जभउिप्लन धभकतभचल कअजयविचक प्ल वअत्रगण्वप्लन कयभ पलयधभिमनभ या तजभ लभधवचण विलनवगनभू^{जद्ध}

३.४.१ प्रथम थेरवादी भिक्षु प्रज्ञानन्द

सन् १९२५ (वि.सं.१९८२) श्रावणमा देश निकाला गरिएका ५ जना भिक्षुहरु मध्ये महाप्रज्ञाले भारतको कुशीनगरमा गई सन् १९२८ मा भिक्षु ऊ चन्द्रमणीबाट प्रवज्या लिएर नेपालका प्रथम थेरवादी भिक्षु बने । निष्ठानन्द बज्राचार्यको 'ललितविस्तर' पढेर भिक्षु बन्न प्रेरित भएका थिए भने उनले ललितविस्तरलाई पालि भाषामा पनि लेखे । नेपाली श्रद्धालुहरु थेरवादी परम्परा अनुसार आफ्नो आस्था पुनसंयोजन गर्ने र प्रव्रजित हुनेक्रम यतिकैमा रोकिएन । "सन् १९३० मा कुशीनगरमै प्रव्रजित भएका प्रज्ञानन्द भिक्षु भेषमा नेपाल आए । (हेर्नुहोस चि.फ. ७) यस भन्दा अगाडि प्रव्रजित भएका महाप्रज्ञा यतिञ्जेल नेपाल आउन सकेका थिएनन् । त्यसैले प्रज्ञानन्द नेपाल प्रवेश गर्ने पहिलो थेरवादी भिक्षु भए ।^{जद्ध} यसपछि क्रमशः शाक्यानन्द, धर्मलोक, अनिरुद्र, कुमारकाश्यप, अमृतानन्द आदि भिक्षु पनि प्रव्रजित हुदै गए । उनी नेपाल भित्र आएपछि बुद्ध धर्मको प्रचारप्रसार तथा धार्मिक क्रियाकलाप सञ्चालन हुनथाल्यो । उनले विस्तारै यहाका मानिसहरुमा बुद्धधर्मको महत्व, उपदेश, धर्मदेशना, शील आदि दिन थाले । विस्तारै उपासक उपासिकाहरु बढ्दै गए । त्यसपछि उनले सन् १९३१ (वि.सं. १९८८)मा इच्छुक उपासक उपासिकाहरुलाई कुशीनगर लागि गुरु चन्द्रमणिबाट उनीहरुलाई प्रव्रजित ग्रहण गराए ।

"वि.स.२००१ श्रावण१५मा राणा प्रधानमन्त्री श्री ३ जुद्ध शमशेरले (हेर्नुहोस चि.फ. ९) देशमा बुद्ध धर्मको प्रचारप्रसार गरेको भनि भिक्षुहरुलाई देश निकाला गरे । यतिबेला देश निकालामा पर्ने आठजना भिक्षुहरु मध्ये सबभन्दा कान्छा कुमार काश्यप थिए ।^{जद्ध} (हेर्नुहोस चि.फ. न.४१, परिशिष्ट-२) । त्यति बेला भिक्षु महाप्रज्ञा र श्रामणेर अमृतानन्द भोजपुर जेलमा परे । त्यसपछि "वि.स.२००३ वैशाख ५ (१७ अप्रेल १९४६) मा भिक्षु अमृतानन्दको नेतृत्वमा नेपालमा श्रीलंकाली धर्मदुत मण्डल काठमाण्डौ आए । (चि.फ नं. १०) । धर्मदुत

^{१४७} उही ।

^{१४८} भिक्षु अमृतानन्द, 'असर्ट हिस्ट्री अफ थेरवाद बुद्धिजम इन नेपाल' (काठमाडौं: आनन्दकुटी विहार ट्रस्ट, २०५३), पृ. ३ ।

^{१४९} उही ।

मण्डल तत्कालिन प्रधानमन्त्री श्री ३ पद्मशमशेरसंग (हेर्नुहोस चि.फ.१२) दर्शन भेट गरी बौद्ध भिक्षुहरुलाई भित्राउनु पर्नेकुरा राखे। श्री ३ पद्मशमशेरले पनि आज्ञा दिए पछि, नेपालमा थेरवादी बुद्ध धर्मको एक पल्ट फेरि पुनरुत्थान भयो ।”^{१५०}

यसरी उनले भिक्षु मात्र नबनाई प्रथम पटक महिला उपासिकालाई पनि अनागारिका प्रव्रजित गराए । प्रथम महिला प्रव्रजित हुनेहरुमा अनागारिका रत्नपाली (पुण्यतारा), अनागारिका धर्मपाली (चंछिमी) र अनागारिका संघपाली (संघतारा) थिए(हेर्नुहोसचि.फ..३३) साथै माहिला उपासक श्रामणेर शासनज्योति भए । यसरी नेपालमा प्रथम पटक पुरुषको साथ साथै महिलाहरु पनि प्रव्रजित भएर बुद्ध धर्म संघमा प्रवेश गरे । जुन नेपालको बौद्ध इतिहासमा प्रथम पटक भएको थियो । यसपछि क्रमश महिलाहरु पनि अनागारिका हुने क्रम बढ्दै गयो । भिक्षु प्रज्ञानन्दले सन् १९८६ (वि.सं.२०४३)सालमा आफ्नो ८६ औं जन्मदिनमा ८६ जना उपासकलाई श्रामणेर प्रव्रज्या दिलाए भने सन् १९८६(वि.सं.२०४३)सालमा ८७ औं जन्मदिनमा ८७ उपासिकाहरुलाई सामुहिक रुपमा अनागारिका एवं ऋषिणी (दशशील) प्रव्रज्या दिलाएर मनाए ।”^{१५१}

यसरी भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले नेपालमा थेरवाद बुद्धधर्मको पुनरुत्थान गर्न धेरै योगदान दिए भने महिला उपासिकाहरुलाई पनि अनागारिका बन्ने मौका दिई महिलाहरुलाई पनि बुद्ध धर्म संघमा सम्मिलित हुने अवसर दिए । यसरी आज पनि महिलाहरुलाई अनागारिका हुने अवसर प्राप्त भई राखेको छ । जसले गर्दा धेरै महिलाहरु अनागारिका भई बुद्ध धर्म को प्रचार प्रसारमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरिरहेको हामी प्रत्यक्ष रुपले देख्न सक्दछौं ।

३.४.२ आधुनिककालमा बुद्ध धर्ममा महिलाहरुको भूमिका

“वि.सं. १९८० मा भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले प्रथम पटन तीन जना उपासिकाहरुलाई अनागारिका बनाए पछि सन् १९५४ (वि.सं.१९९१) मा लक्ष्मीनानी उपासिका पनि पहिलेदेखि अनागारिका हुने इच्छा राखेकोले भिक्षु प्रज्ञानन्दले उनलाई पनि कुशीनगर लगि चन्द्रमणि महास्थविरको हातबाट अनागारिका बनाए पछि उनको नाम धर्मचारी रहन गयो । यसै गरी सन् १९३९ (वि.सं. १९९६) मा पोखराको उपासिका

^{१५०} उही ।

^{१५१} अनागारिका कुसुम, प्रज्ञानन्द स्मृति ग्रन्थ (ने.सं.१९९५) (ललितपुर: प्रज्ञानन्द स्मृति ग्रन्थ प्रकाशन समिति श्री शाक्य सिंह विहार, बैना), पृ. १०७ ।

टेकलक्ष्मी ताम्राकार पनि थेरवादी बुद्धधर्मबाट प्रेरित भएर उनी स्वयं कुशीनगर गई अनागारिका भईन् । उनको नाम धर्मशीला रहन गयो । पछि उनी पोखरा फर्केर आफ्नै प्रयासमा विहार निर्माण गरिन् । त्यस विहारको नाम धर्मशीला नै राखियो । उनको प्रयासले नै सन् १९६१(वि.सं.२०१८) सालदेखि बुद्ध जयन्ती मनाउने परम्पराको शुरुवात भयो भने सन् १९६५ (वि.स.२०२२) सालमा ज्ञानमाला भजनको गठन गरियो । सन् १९७२ (वि.स.२०२९) सालमा सर्वप्रथम महापरित्राणको आयोजना गरियो भने सन् १९८७ (वि.सं. २०४४) सालमा धर्मोदय सभाको एक शाखाको गठन गरियो । उनकै प्रयासले जापानको निची दात्सु फुजिगुरुको सहयोगमा अन्तर्राष्ट्रिय ख्याति प्राप्त विश्व शान्ति स्तूपको निर्माण कार्य शुरु गरिएको थियो ।^{जछ्द}

त्यस्तै गरी बूटवलको एक जना उपासिका रत्नमुनि उपासकको आमा (दिव्यप्रभा) पनि आफु अनागारिका हुन चाहेको ईच्छा भिक्षु प्रज्ञानन्द समक्ष राखिन् । तर भिक्षु प्रज्ञानन्दले दिव्यप्रभाको श्रीमानको स्वर्गवास भएको र बच्चाहरूसंग अनुमति माग्नु पर्ने भनेपछि उनको छोरोले अनुमति दिए । त्यसपछि सन् १९४१(वि.सं. १९९८)मा कुशीनगरमा चन्द्रमणि गुरु अनागारिका बनेपछि उनको नाम महानन्दी भनि राखियो ।^{जछ्द}

यसैक्रममा उनको उपदेशबाट प्रभावित भएर तानसेन निवासी यचु उपासिका र कान्छी उपासिकाहरुपनि प्रवर्जित हुन इच्छुक भए । भिक्षु प्रज्ञानन्दले उनीहरुलाई सन् १९४२ (वि.सं.१९९९) मा कुशीनगरमा लागि अनागारिका बनाएर यचु उपासिकाको नाम थुल्लनन्दी र कान्छी उपासिकाको नाम चुल्लनन्दी राखे । पछि उनीहरुले नाम परिवर्तन गरी खेमाचारी र विवेकाचरी भनेर राखे ।^{जछ्द}

यसरी सन् १९४३(वि.सं.२०००)साल तिर उनले विरती, विमुखा, विशाखा, शीलाचारी, संहामित्रा आदिलाई अनागारिका बनाए भने अरु गुरुहरुबाट बनेका अनागारिका सहित १३ जना अनागारिकाहरु देखा पऱ्यो । सन् १९५१(वि.सं.२००७) साल मा नेपाल राणा शासनको अन्त्य भएपछि ठाउ ठाउमा स्कूलहरु स्थापना भए । यसपछि प्रज्ञानन्द भिक्षुले आफुले लेखेको किताबहरु पनि प्रकाशित गरे । उनले बनाएका अनागारिकाहरु पनि उनको अनुशरण गर्न लागो यसरी पहिला भन्दा धेरै उपासिका र अनागारिकाहरुको अभिवृद्धि हुन थाल्यो ।

१५२ उही ।

१५३ उही ।

१५४ उही ।

यसैक्रममा प्रज्ञानन्द महास्थविर भिक्षु सुमंगल विहारमा ध्यान बस्ने तरिका सिकाएका थिए । त्यसबाट हेराथकु शाक्य भन्ने उपासिका अत्यन्त प्रभावित भइन् । लक्ष्मी कुमारी शाक्य सुदर्शन भिक्षुको आमा हर्षमाया प्रमुख उपासिका भइन् । आमाहरु शिक्षित र राम्रो चरित्रको भए यसको असर बालबच्चालाई पर्न जाने गर्दछ । यसैकारणले हेराथकु शाक्यकी छोरी गणेशकुमारी (धम्मावती) (हेर्नुहोस चि.फ.२४) आमाद्वारा नै प्रोत्साहित भएर अनागारिका भईन र धेरै दुःख कष्ट सहेर भारतदेखि बर्मासम्म हिंडेर पुगिन । उनले त्यहा धम्मचरिय परीक्षा उत्तीर्ण गरी नेपालको प्रथम धमाचरिया उत्तीर्ण गर्ने अनागारिका भइन् । यसै गरी मागधी (मनोहरा देव), माधवी (शोभालक्ष्मी) अनागारिकहरु भई बर्मा गए । सन् १९५६(वि.सं.२०१३) सालमा शाक्यसिंह विहारमा ललितपुर नागबहाल निवासी चमेली शाक्य (धम्मदिन्ना) व चीनी शाक्य (उत्पलवण्णा) गृहस्थी जीवन जिउने इच्छा नभएको करा राखेपछि उनीहरुलाई सन् १९६० (वि.सं.२०१७)सालमा बर्मा पठाए र त्यहा अनागारिका दो पञ्चाचारीद्वारा अनागारिका प्रब्रज्या ग्रहण गरे। सन् १९७४(वि.सं.२०३१)सालमा सुन्धारा निवासी मानशोभा शाक्यले पनि आफु गृहस्थी भई बस्न नचाहेको बताए पछि भिक्षु प्रज्ञानन्दले उनको आमाबाबुले सुमंगल विहार दान दिएको गुण सम्झी आफ्नै उपाध्ययत्वमा उनलाई अनागारिका बनाई अनुपमा भनेर नामदिए । उनी नै भिक्षु प्रज्ञानन्दद्वारा प्रब्रजित भएकी अन्तिम अनागारिका थिइन ।^{१५५}

यसरी नेपालका प्रथम थेरवादी भिक्षु प्रज्ञानन्दद्वारा धेरै बौद्ध महिलाहरु धर्मदेशनाबाट प्रभावित भएर अनागारिका बने । जुन क्रम अहिले सम्म पनि चलिआएको छ ।^{१५६} वर्तमान समयमा आएर दशदिने वा सो भन्दा बढी समयका लागि अस्थाई प्रब्रज्या हुने प्रचलन बढ्दो छ । (परिशिष्ट-३)

^{१५५} उही, पृ. १०८ ।

^{१५६} प्रज्ञानन्द स्मृति ग्रन्थ (ने.सं. १९९५) प्रकाशक प्रज्ञानन्द स्मृति ग्रन्थ प्रकाशन समिति श्री शाक्य सिंह विहार, धैना ललितपुर ।

परिच्छेद-चौथो

नेपालमा अनागारिकाहरुको देन

प्रथम थेरवादी भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविर नेपाल आएपछि उनले महिलाहरुलाई पनि ई. सं. १९३१ मा अनोगारिका बनाउने प्रथा शुरु गरे । त्यसपछि निरन्तर रुपमा अनागारिका बन्ने प्रचलन चल्यै गयो । प्रथम पटक अनागारिका हुनेहरुमा रत्नपाली, धर्मपाली र संघपाली थिए । उनीहरुको बारेमा विस्तृत रुपमा जानकारी कतै उल्लेख भएको पाइदैन ।^{१५७}

४.१ राजनैतिक क्षेत्रमा देन

“राणा शासनको समयमा भिक्षुहरुलाई देश निकाला गर्ने बेलामा भिक्षुणी धर्मपालीले श्री ३ सरकार विन्ती पत्र लेखेका थिए । यो पत्रबाट पनि त्यसबेला का भिक्षुणीहरु पनि आइपोकको समयमा, प्रतिकुल अवस्थामा साहास पूर्वक अग्रपंक्तिमा रही काम गर्न सक्षम छन् भनि प्रष्ट पारिन् ।”

यस पछि शुरुमा अनागारिका भएकाहरु धर्मचारी, विरति, विशाखा, संघमिता, महानन्दी आरती शीलाचारी र धर्मपाली थिए । यिनीहरुले राणा शासनको समयमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेका थिए । धर्मपाली बौद्ध धर्मको प्रचार प्रसार गर्नमा रोक लगाएका थिए तर उनले चेतावनीको उल्लंघन गरी त्रिशुलीमा कथा बाचन गर्न हिरासतमा लिइएको थियो भने अनागारिका धर्मशालीलाई पनि धर्म प्रचार गरिएको अभियोग मा ९ दिनसम्म थुनुवामा राखिएको थियो । अनागारिका, सत्याशीला, ज्ञानशीला, (हेर्नुहोस् चि. फ. १६) रत्नमञ्जरी, गुणवती आदिले विहार निर्माण बुद्ध पूजाको प्रचलनको शुरुवात कसैले केटाकेटीहरुलाई पढाउने र ध्यानमा बस्न लगाउने कार्य गर्दै आएका छन् भने अनागारिका शुसिलाले भोजपुर तथा २००६ वि.सं. मा तानसेनमा शील गुठी नामको पाठशाला खोलेर केटाकेटीहरुलाई पढाउने काम गरेका थिए । अनागारिका धम्मशीलाले पोखरामा सर्वप्रथम बौद्ध विहार निर्माण गरे । उक्त विहानको नाम उनकै नाममा राखियो ।^{१५८}

^{१५७} डा. सुमन कमल तुलाधर, “बुद्ध धर्ममा नेपालका अनागारिकाहरुको देन” (धर्मकीर्ति, वु.स. २५४१, वर्ष १५, अंक १), पृ. ५१ ।

^{१५८} उही, पृ. ५३ ।

४.२ ध्यान भावना जन-समुहमा ल्याउनेमा अनागारिकाहरुको देन

ई.सं. १९७९ मा विपश्वना ध्यानको प्रचारप्रसार गर्ने क्रममा धर्मकीर्ति विहारको निमन्त्रणमा बर्माबाट आएका दो पञ्जाचारी तथा दो सुखाकारी अनागारिकाहरुको निर्देशनमा धर्मकीर्ति विहारमा ध्यान सिकाउने र ध्यान शिविरको सञ्चालन भयो । यो कार्यको थालनीको श्रेय अनागारिकाहरु, धम्मवती, गुणवती तथा रत्न मञ्जरीलाई दिन सकिन्छ । यसै प्रकार अनागारिका चमेली तथा अनुपमाले बालबालिकाहरुलाई समेत ध्यानको व्याख्या गरिदिने र बुझाउने प्रयास गरे । हालको बुढानिलकण्ठमा रहेको 'धर्मश्रृङ्ग ध्यान केन्द्र' तथा शंखमूलमा "अन्तर्राष्ट्रिय बौद्ध भावना केन्द्र" जस्ता ठूलठूला ध्यान केन्द्रहरुको स्थापना हुनमा अनागारिकाहरुको पनि ठूलो महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । धर्मश्रृङ्ग विपश्यना केन्द्रका नौ जना वरिष्ठ सहायकहरु मध्ये अनागारिका रत्न मञ्जरी पनि एक थिए । (हालै दिवंगत)^{१५९}

४.३ बौद्ध परियति शिक्षाको प्रचार-प्रसारमा अनागारिकाहरुको देन

बौद्ध परियति शिक्षाको प्रचार प्रसारमा पनि अनागारिकाहरुको ठूलो महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । यस कार्यमा अनागारिका माणशीला, ज्ञाणवती, सुशिला, अनुपमा, धम्मदिना, वीर्यवति, कुसुम, धम्मेशी, खमेशी, सुजाता, पञ्जावती आदिको योगदान उल्लेखनीय छन् भने अनागारिका माधवीले बौद्ध कक्षाको अतिरिक्त यशोधरा बौद्ध विद्यालयमा बौद्ध परिपति कक्षा समेत सञ्चालन गर्दै आएका छन् ।

४.४ केटाकेटीहरुलाई पढाउने कार्यमा अनागारिकाहरुको देन

केटाकेटीहरुलाई पढाउने कार्यमा पनि अनागारिकाहरु अग्रसर छन् । उनीहरुले आफु बस्ने गरेका विहारमा केटाकेटीहरुलाई साक्षरता कक्षा सञ्चालन गर्नुको साथै बौद्ध शिक्षा पनि प्रदान गर्दै आएका छन् । अनागारिका सुशिला, सत्य, परमीको भूमिका उल्लेखनीय छ भने यही कार्यमा अनागारिका धम्मदिना, अनुपमा तथा कमलाका साथै अन्य अनागारिकाहरुको पनि महत्वपूर्ण योगदान रहेको पाइन्छ ।

---

^{१५९} उही, पृ. ५५ ।

४.५ युवा समुहलाई बौद्ध शिक्षा प्रदान गर्ने कार्यमा अनागारिकाहरुको देन

ई.सं. १९४३ मा धम्मवती अनागारिकाको अध्यक्षतामा धर्मकीर्ति विहारमा “धर्मकीर्ति बौद्ध अध्ययन गोष्ठी भनि युवा समुहको गोष्ठी स्थापना गरियो भने महिलाहरुलाई बुद्ध धर्मको माध्यमबाट शिक्षा प्रदान गर्न र चेतनशील बनाउन “नेपाल महिला बौद्ध संघ” को स्थापना गरियो ।

४.६ नैतिक शिक्षा पढाउने कार्यमा अनागारिकाहरुको देन

नैतिक शिक्षा पढाउने कार्यमा पनि अनागारिकाहरु नै अग्रसर देखिन्छ । उनीहरु स्वयं सेवकको रुपमा स्कूलहरुमा सम्पर्क राखी आफै नैतिक शिक्षाको पाठ पढाइरहेका छन् । अनागारिका पञ्जावतीले लुम्बिनीको हाडी गाउासम्म पुगी शिक्षा प्रदान गर्दै आएकी छिन् भने सुजाता अनागारिकाले पनि लुम्बिनी वरिपरी क्षेत्रमा रहेर, काम गर्दै आएका छन् । यस प्रकार दुर्गम स्थानहरुमा पुगी अत्यन्त दुःख कष्ट सहेर पनि अनागारिकाहरुले नैतिक शिक्षा प्रदान गर्दै आएका छन् ।

४.७ बुद्ध धर्मको क्षेत्रमा लेखहरु लेख्ने काम अनागारिकाहरुको देन

बुद्ध धर्मको क्षेत्रमा लेखहरु लेख्ने काममा पनि अनागारिकाहरुको देन महत्वपूर्ण रही आएको छ । अनागारिकाका धम्मवतीले धर्मकीर्ति विहार स्थापना गरे पछि बुद्ध धर्म सम्बन्धी पुस्तकहरु अनागारिकाहरुले लेख्ने, सम्पादन गर्ने अनुवाद गर्ने एवं प्रकाशनमा ल्याउने जस्ता कार्यहरु गर्न थालियो । अनागारिका धम्मचरीद्वारा ज्ञानमाला, अनागारिका धम्मवतीबाट ३९ वटा पुस्तकहरु, अनागारिका रत्न मञ्जरीद्वारा ‘राहुललाई तथागतको उपदेश’ अनागारिका बाट ४ वटा पुस्तकहरु तथा २ वटा अनुवाद अनागारिका गुणवतीको “नेपालमा २५ वर्ष, मेरो सम्झना” अनागारिका सुजाताको बौद्ध बाल साहित्यको रुपमा बुद्ध जीवनी चित्र कथाको भाग १-५ सम्मको अनुवाद जस्ता प्रकाशनहरु उल्लेख योग्य छन् ।^{१६०}

---

^{१६०} उही, पृ. ५७ ।

४.८ समाजसेवाको क्षेत्रमा अनागारिकाहरुको देन

समाजसेवाको क्षेत्रमा पनि अनागारिकाहरुको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ । यसको शुरुवात रत्नपाली, धर्मपाली र संघपाली को पाला देखिनै भएको थियो । अनागारिकाहरुकै अग्रसरमा धेरै महिलाहरुले महिला चेतना तथा देश विदेशको भ्रमण गर्न पाए भने अनागारिकाहरुकै प्रयासमा तीर्थयात्राको अवसर पनि प्राप्त भएको छ ।

यसप्रकार नेपालको अनागारिकाहरुले हरेक क्षेत्रमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दै आएका छन् भने उनीहरुले विहार निर्माण कार्य देखि नैतिक शिक्षा, परिपति शिक्षाको अध्यापन गराउने कार्यमा सक्रिय छन् भने पुस्तकलेखे देखि समाज सेवाको काममा पनि निकै सक्रिय रुपमा कार्य गर्दै आएको पाउछौं । आज हरेक बौद्ध कार्यक्रममा अनागारिकाहरु अगाडि रहेर कार्य गरेको हामी देख्न सक्छौं ।

यसरी राणाकाल देखिनै अनागारिकारहरु सक्रिय देखिन्थे भने अहिले आएर भन्नु बढी अनागारिकारहरु शिक्षित र योग्य देखिन्छन् । नेपालमा अनागारिकाहरु सदस्य प्राप्त गर्नेहरुको संख्या ७७ छन् भने सदस्यता लिन बाकीको संख्या १५ छन् । (हेर्नुहोस् चि.फ.नं. १७-२२) (परिशिष्ट-४)

परिच्छेद-पाचौ

ऋषिणी (दशशील माता, शीलवती प्रव्रज्या)

बुद्ध धर्ममा प्रव्रज्या भन्नाले गृह जंजालमा बस्न मन नपरेर अलग भएर आध्यात्मिक सुखको खोजीमा लाग्नेलाई भनिन्छ । “भगवान् बुद्धले प्रव्रज्यालाई पाच प्रकारमा बाडेको थिए । जुन धेरै महत्वपूर्ण थिए र दुर्लभ प्रव्रज्या पनि भन्ने गरिन्छ । ती हुन् श्रामणेर प्रव्रज्या, श्रामणेरी प्रव्रज्या, भिक्षु प्रव्रज्या, भिक्षुणी प्रव्रज्या र ऋषिणी प्रव्रज्या । भिक्षु र भिक्षुणी प्रव्रज्या हुनु भन्दा अगाडिको प्रव्रज्यालाई श्रमणेर र श्रामणेरी भनिन्छ, भने ऋषिणी प्रव्रज्या यिनीहरु भन्दा अधिको समयलाई भनिन्छ ।”^{१६१}

“ऋषि, ऋषिणी प्रव्रज्यामा अष्टशील र दशशील पालन गर्नुपर्ने भएकोले यसलाई शीलवती वा दशशीलमाता पनि भन्ने गरिन्छ ।”^{१६२} “ऋषि ऋषिणी प्रव्रज्यालाई पाली भाषामा ‘ईशी’ प्रव्रज्या भनिन्थ्यो । ऋषिणी प्रव्रज्या बुद्धको जातक कथामा उल्लेख गरिएको छ । त्यसैले यो प्रव्रज्या बुद्धकालभन्दा पहिला पनि भएको पाइन्छ ।”^{१६३}

ऋषिणी प्रव्रज्या गृहस्थ आश्रममा बस्दा पनि गृह जंजालको प्रपञ्चमा बस्न मननपराउनेहरु हुने गर्दथ्ये भने उनीहरु सन्यासी जस्तो भई शुद्ध स्वच्छ आध्यात्मिक तिर बढी उत्साहित हुन्थे । ऋषिणी प्रव्रज्या गर्दा कपाल खौरनु नपर्ने तथा बस्त्र पनि गेरु रंगको लगाउनु पर्दथ्यो । यस प्रव्रज्यामा भिक्षुणीहरुको जस्तो गरी नाम भने फेर्नु पर्दैन थियो । ऋषिणी प्रव्रज्या आफु खुशी पनि केही दिनको लागि भनेर बस्न सकिन्थ्यो । त्यो अवधि भर ऋषिणी भएर बस्नेले एक छाक १२ बजेभन्दा अघि भोजन गर्ने र अष्ट तथा दशशील पालन गर्नु पर्दथ्यो । यो प्रव्रज्या ग्रहण गरेको समय सकिएपछि उनीहरु फेरि गृहस्थी जीवनमा फर्किएर आउन सक्दथे भने घर फर्किएर पनि पञ्चशीलको नियम पालन गर्नुपर्दथ्यो । यदि कसैलाई ऋषिणी प्रव्रज्या ग्रहण गरेर घर फर्कन मनलागेन भने उनीहरु श्रामणेरी भई जिन्दगीभरका लागि बुद्धको संघमा प्रवेश गर्न सक्दथे ।

यसरी निर्घर्षमा ऋषिणी (दशशील माता)लाई के भन्न सकिन्छ भने जो मानिस गृहस्थीबाट केही समयको लागि मुक्त भएर आध्यात्मिक ज्ञान तिर जान चाहन्छ त्यसले यो

^{१६१} अ. धम्मावती को अन्तर्वार्ता अनुसार ।

^{१६२} भिक्षु धर्मपालको अन्तर्वार्ता अनुसार ।

^{१६३} भिक्षु धर्मपालको अन्तर्वार्ता अनुसार ।

प्रब्रज्या ग्रहण गर्न सक्दछ । यो प्रब्रज्या ग्रहण गर्दा कपाल खौरनु नपर्ने तथा शीलमा मात्र बस्ने विवाहित तथा अविवाहित दुवैले बस्न सक्ने र अभ्र ईच्छा भए सधैं भरिको लागि गृहस्थी त्यागी बुद्ध शासन मा पनि जान सकिने भएकोले यो प्रब्रज्यालाई परीक्षण कालको रूपमा पनि लिन सकिन्छ । आजकल आएर यो प्रब्रज्या बालबच्चाहरुले पनि ग्रहण गर्ने तथा त्यसलाई गुफाको विकल्पको रूपमा पनि लिएको देखिन्छ । तर बुद्ध धर्ममा सर्म्पित भएकाहरुले मात्र यसलाई विकल्पको रूपमा लिन्छन् भने पुरानो परम्परामा कायम भएकाहरुले यसलाई आध्यात्मिक ज्ञानको हासिल गर्ने माध्यमको रूपमा मात्र मान्दछन् ।”^{१६४}

५.१ ऋषिणी दशशीलवती वा शीलवतीमाता प्रब्रज्या गराउने विधि

बौद्ध धर्ममा जातपात, उचनीच, धनीगरीबको भेदभाव नभएको हुदा जुनसुकै कार्यमा पनि सबैले भाग लिन पाउने व्यवस्था छ । त्यसैले यो ऋषिणी (दशशील माता) प्रब्रज्यामा पनि जो सुकैले भाग लिन पाउछन् । यस प्रब्रज्यामा बालबालिका देखि अधवैशें तथा वृद्ध वृद्धाहरु पनि सम्मिलित हुन सक्दछन् । यदि बालबालिका छन् भने अष्टशील र ठूला वयस्क छन् भने दशशील पालन” गर्नुपर्ने हुन्छ ।^{१६५}

५.२ दशशीलमाता र ऋषिणी प्रब्रज्या हुदा निम्न विधिहरु अपनाइन्छ

ऋषिणी प्रब्रज्या धेरै जसो साभ्र तिर मात्र गराउने प्रचलन छ ।

^{१६४} भिक्षु ज्ञानपूर्णिकको अन्तर्वार्ता अनुसार ।

^{१६५} ci7 zLn / bzzLn

पहिला त्रिरत्न शरण गाथा
बुद्ध शरण गच्छामि
धम्मं शरण गच्छामि
संघ शरण गच्छामि
दुतियम्पि बुद्ध शरण गच्छामि
दुतियम्पि धम्मं शरण गच्छामि
दुतियम्पि संघ शरणं गच्छामि
ततियम्पि बुद्धं शरण गच्छामि
ततियम्पि धम्मं शरण गच्छामि
ततियम्पि संघ शरण गच्छामि

- १) पाणातिपाता वेरमणी सिक्खापदं समादियामि
- २) अदिन्नादाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामि
- ३) कामेसु मिच्छाचारा वेरमणी सिक्खापदं समादियामि
- ४) मुसावादा वेरमणी सिक्खापदं समादियामि
- ५) सुरामरय मज्ज पयादट्ठाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामि
- ६) विकालभोजन वेरमणी सिक्खापदं समादियामि
- ७) नच्च-रीत-वादित विसुकदस्सना वेरमणी सिक्खापदं समादियामि
- ८) माला गन्ध विलेपन-धारण-मण्डन विभूसनट्ठाना वेरमणी सिक्खापदं समादियामी
- ९) उच्चसयन महासयना वेरमणी सिक्खापदं समादियामि ।
- १०) जातरुप रजत पटिग्गहणा वेरमणी सिक्खापदं समादियामि

पहिला नुवाई धुवाई गराए पछि, भोजन खुवाउने गरिन्छ । शील लिएपछि, खान नहुने भएकोले यसो गरिएको हो । त्यसपछि, सबैलाई एउटै ठाउामा राखी भिक्षुद्वारा पञ्चशील पाठ गराइन्छ, र बस्त्र हस्ताणतरण गरिन्छ । “बस्त्र हस्तान्तरण गरेर लगाइसकेपछि, प्रव्रजित हुनको लागि गुरुसाग प्रव्रज्या हुन आज्ञा मागिन्छ ।”^{१६६} आज्ञा पाएर अब देखि उनीहरु गृहस्थी छोडी प्रव्रज्या भएर विहारमा बस्ने गर्दछन् ।

प्रव्रजित भएको अर्कोदिन देखि उनीहरु प्रव्रजित नियममा बस्नुपर्ने हुन्छ । त्यसपछि, दैनिक क्रियाकलाप एउटै हुन्छ । विहान उठेर नित्यक्रम गरेपछि, ध्यान बस्ने, बुद्ध पूजा शीलप्रर्थना गरेपछि, जलपान गर्ने, त्यसपछि, अध्यात्मिक ज्ञान हासिल गरेर चंक्रमण गरेपछि, भोजन गर्ने, भोजनपछि, आराम गरेर धर्मोपदेश सुन्ने तथा छलफल गर्ने यसपछि, साभक्त जुस तथा केही पेय पदार्थ लिए पछि, विश्राम गर्ने गरिन्छ । (हेर्नुहोस चि.न. २३-३१)

प्रव्रज्याको अन्तिम दिनमा दैनिक कार्य गरे भै साभक्तपख आइ गृहस्थीमा प्रवेश गराइन्छ । यसको लागि भिक्षुणीहरुले पञ्चशील पाठ गराई गृहस्थी बस्त्र प्रदान गरे पछि, उनीहरु सबै गृहस्थ आश्रममा नै फर्कन सक्दछन् । (हेर्नुहोस परिशिष्ट सात)

---

^{१६६} बस्त्र हस्तान्तरण गरे पछि, प्रव्रजित हुनको लागि भिक्षु द्वारा दिइने गाथा:

संसारवट्ट दुक्खतो मोचनत्थाय पब्बज्जं याचामि ।
दुतियम्पि संसारवट्ट दुक्खतो मोचनत्थाय पब्बज्जं याचामि
ततियम्पि संसारवट्ट दुक्खतो मोचनत्थाय पब्बज्जं पाचामि
(आकोस अहं भन्ते पब्बज्जं याचामि)
दुतियम्पि ओकास अहं भन्ते पब्बज्जं याचामि ।
ततियम्पि ओकास अहं भन्ते पब्बज्जं याचामि ।
अहं भन्ते : विसरणेन सह इसि पब्बाजा सीलं धम्मं याचामि
अनुग्गहं कत्वा सीलं देथ मे भन्ते ।
दुतियम्पि अहं भन्ते ! तिसरणेन सह इसि पब्बज्जा शील
धम्म याचामि अनुग्गहं कत्वा शील देश मे भन्ते ।
ततियम्पि अहं भन्ते तिसरणेन सह इसि पब्बज्जा सीलं धम्मं
याचामि अनुग्गहं कत्वा सीलं देथ मे भन्ते ।
गुरु यमहं वदामि तं वदेथ ।
शिष्यहरुले: आम भन्ते

५.३ नेपालमा (ऋषिणी) दशशील माता वा शीलवती को आरम्भ

१९२३ ई.स. मा भिक्षु प्रज्ञानन्दले प्रथम पटक ३ जनालाई अनागारिका बनाए पछि अनागारिका बन्ने क्रम निरन्तर रुपमा चलि रह्यो । गृहस्थी त्याग गर्न मिल्नेहरु सजिलै रुपमा आध्यात्मिक मार्ग तिर लागे भने गृहस्थी त्याग्न नसक्नेहरु पनि केही समयका लागि भए पनि आध्यात्मिक मार्ग तिर लाग्न पाए हुन्थ्यो भनि ईच्छा गर्न थाले । यसरी प्रज्ञानन्द महास्थविरले यो कुरा सुनी इच्छाउको व्यक्तिलाई पनि प्रव्रजित गराए । जसलाई दशशीलमाता (ऋषिणी) वा शीलवती भनिन्थो । यस प्रव्रज्यामा कपाल पुरै खौरनु नपर्ने तथा गेरु बस्त्र लगाएर अस्थायी प्रव्रज्या हुन पाउने भएकोले धेरै जसो विवाहित महिलाहरु पनि संलग्न भए । यसैप्रकार अनागारिका धम्मावती २०२० सालमा नेपाल फर्केपछि उनले वि.सं. २०२२ सालमा नघल टोलको (श्रीघ.)धर्मकीर्ति विहार को पुननिर्माण गरी उद्घाटन गरिन् । त्यसैवेला मोहन शमशेरकी बैठकेकी श्रीमती बुद्ध धर्म प्रति भुकाव भएकी थिइन् । उनी विहारमा आएर बुद्ध पूजा शील प्रार्थना आदि गर्ने गर्दथिन् । उनले आफ्नो छोरी मन्दिरा र भाइको छोरी पूण्यलक्ष्मीलाई प्रथम पटक ऋषिणी प्रव्रज्या गराए । धम्मावती अनागारिकाद्वारा वि.सं. २०२३ सालमा प्रव्रजित भएको थियो ।^{१६७} यसरी उनीद्वारा शुरु भएपछि २०४३ सालमा फेरी भिक्षु प्रज्ञानन्द महास्थविरले आफ्नो जन्मदिनको उपलक्ष्य पारेर ७० जनालाई ऋषिणी (शीलवती) प्रव्रज्या दिलाए ।^{१६८} यसप्रकार यो क्रम क्रमश निरन्तर हुदै गएपछि धेरै जना महिलाहरु दशशील पालन गरी अस्थायी प्रव्रजित हुदै गए र आध्यात्मिक ज्ञानको अध्ययन गर्न थाले ।

आज आएर यो ऋषिणी प्रव्रज्या यति प्रचलित भयो कि साना साना बालिकाहरु पनि यसमा संलग्न भएर प्रव्रज्या ग्रहण गरिरहेका छन् । उनीहरु अस्थायी प्रव्रजित भएर बुद्ध, धर्म र संघको बारेमा तथा शील प्रज्ञा आदिको बारेमा अध्ययन गर्दछन् । यसै अनुरूप पछि आएर बालिकाहरुलाई गरिने गुफा संस्कारको विकल्पको रुपमा हेरिन थालियो । कसै कसैले गुफाको विकल्पमा बालिकाहरुलाई (ऋषिणी) दशशीलमाता बनाउछन् भने कसैले दशशीलमाता गराएर पनि फेरि घर गएर गुफा राखिदिने गर्दछन् । “नेवार समुदायमा बालिकाहरुलाई ९,१२ वर्षमा गुफा राख्ने प्रचलन छ । १२ दिन सम्म सुर्यको प्रकाश नआउने अध्यारो कोठामा राखिन्छ । यतिवेला पुरुषहरुको अनुहार पनि हेर्न हुदैन । १२ दिनको दिनमा

^{१६७} अ.धम्मावतीको अन्तर्वार्ता अनुसार ।

^{१६८} अ. ज्ञानशीलाको अन्तर्वार्ता अनुसार ।

सुर्यको पूजा गरी कोठाबाट बाहिर निकालिन्छ, र नातागोता ईष्टमित्रलाई बोलाएर भोज खुवाइन्छ। गुफा बालिकाहरु महिनावारी हुनु भन्दा अघि नै राखिन्छ।”^{१६९}

तर धेरै जस्तो बालिकाको आमाहरु भने दशशीलवती गराएपछि गुफा नराखे पनि हुन्छ, भन्ने धारणा राखेका छन्।” कसैले भने यसलाई गुफाको विकल्पको रूपमा राख्दा गुफा राख्ने चलन नै हराएर जाने भन्ने विश्वास पनि नराखेका होइनन्।

‘ऋषिणी बनाईएको बालिकको आमाहरुको अन्तर्वार्ता अनुसार’**(हेर्नुहोस परिशिष्ट आठ)** यस प्रकार दशशीलावती (ऋषिणी) प्रब्रज्यालाई धेरै जनाले धेरै प्रकारबाट हेर्ने गर्दछन्। कतिले गुफाको विकल्पको रूपमा लिएका छन् भने कतिले आध्यात्मिक मार्ग तिर जाने एउटा माध्यमको रूपमा मात्र हेरेका छन्। यसमा पैसा पनि खर्च धेरै नहुने र बच्चाको अध्ययन तथा अन्य क्रियाकलाप रुचि पैदा हुने गरेकोले १२ दिनसम्म विना घाम, हावाको गुफा भन्दा यसलाई नै राम्रो मान्नेहरु छन् साथै यसलाई गुफाको विकल्पको रूपमा लियो भने नेपालमा मात्र रहेको नेवार समुदायको गुफा राख्ने संस्कार हराएर जानेछ, भन्ने धारणा नभएको पनि होइन।

यसरी हामी ऋषिणी प्रब्रज्यालाई र गुफालाई समान रूपमा राखेर लैजानु पर्दछ। एक अर्काको विचारमा ठेस आउने किसिमले यसको चर्चा गरिनु हुदैन। ऋषिणी प्रब्रज्या उपत्यकामा मात्र सीमित नभएर यो उपत्यका बाहिर पनि गरिने गरिन्छ। (हेर्नुहोस चि.न.१६-२१) जुन आजकल धेरै नै प्रचलित हुदै आएको छ। यो पनि बौद्ध धर्मको प्रब्रज्या मध्ये एक दुर्लभ प्रब्रज्या हो।

---

^{१६९} बज्रमुनी वज्राचार्य, नेवा: संस्कार परिचय, (ललितपुर: नेपालमण्डल ब:चा: धुकु, ने.सं. १९२०), पृ. ३१।

परिच्छेद-छैठौ

उपसंहार

६.१ उपसंहार

सिद्धार्थ गौतमले बोधीज्ञान प्राप्त गरे पछि उनी भगवान बुद्धका नामले संसारमा प्रसिद्ध भए। उनले प्रचारमा ल्याएको धर्मलाई बुद्ध धर्म भनियो । भगवान् बुद्धले आफ्नो ज्ञानबाट मानिसमा हुने दुःख र त्यसको निवारणको उपाय छ भनेर सारा संसारलाई यो कुरा अवगत गराए । उनले आफ्नो धर्ममा चतुआर्य सत्य अष्टांगिक मार्गलाई धेरै महत्व दिएका थिए जुन आजसम्म पनि निरन्तर रूपमा मानिसहरूले अनुशरण गर्दै आएका छन् । उनले कहिलै आफ्नो कुरा मात्र सुन्नु पर्छ भनेर भनेनन् । जे कुरा गर्दा वा सुन्दा आफ्नो बुद्धि पनि लगाउनु पर्छ भनेर जसले जे भन्यो त्यसको पछाडि दौडिनु हुदैन भन्ने उपदेश दिए । तसर्थ उनले शीलसदाचारलाई धेरै महत्व दिएका थिए। शील सदाचारले नै मानवमा अनुशासित हुनु पर्छ भन्ने बोध हुन आयो । उनले बोधिज्ञान प्राप्त गरेपछि प्रचार पसार गर्ने क्रममा धेरै शिष्यहरू बनाए जसलाई भिक्षु भनि सम्बोधन गरियो । यिनीहरूलाई पनि नियममा राख्नको लागि उनले शीललाई नै महत्व दिए र भिक्षु पातीमोख्ख भन्ने भिक्षुहरूको नियम बनाए । उनले बुद्ध धर्म र संघलाई महत्व दिएकै कारणले विहाको निर्माण भयो । जहा पुरुष उपासकहरू मात्र नभएर महिलाहरूको पनि संलग्नता थियो । उनको धर्म देशना सुनेर धेरै महिला र पुरुषहरू स्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी अर्हत भए । उनको उपदेशले गर्दा महिलाहरूमा पनि जागरण आएको देखिन्छ । जसले गर्दा उनीहरूमा घर, गृहस्थी परिवारको पालन पोषणमा पनि सुधार आएको थियो ।

भगवान बुद्धले महिलाहरूको लागि पनि नियम बनाएका थिए । जुन गृही विनयमा उल्लेख छ । त्यसमा पुरुष तथा महिलाहरूले आफ्नो घरमा पालन गर्नु पर्ने कतव्यकासाथै कसरी आफ्नो सासु ससुरा तथा पतिलाई सम्मान गर्ने कुरा उल्लेख छ । ती आज पनि समसामयिक नै छन्, उनले संघलाई महत्व दिनुपर्ने कुरामा जोड दिएको पाईन्छ । जुनसुकै चिजवस्तु दान दादा संघलाई पहिला प्राथमिकता दिनुपर्ने मान्यता पाईन्छ। दानबाट प्राप्त भएको खीर खाएर नै उनले बोधिज्ञान प्राप्त गरेकोले दानलाई पनि महत्व दिएका थिए । दानमा जे प्राप्त हुन्छ त्यसलाई स्वीकार्नु पर्दछ भन्ने उनको मान्यता रहेको थियो । उनको

यसै कारणले गर्दा आजसम्म पनि दान लिने र दिने कार्य भईरहेको छ । दान दिनेहरूमा पुरुषको साथसाथै महिलाहरूको सहभागिता पनि उत्तिकै थियो । सर्वप्रथम सुजाताले खीर दान गरिन भने अम्बपालीले आम्रवन दान गरिन। त्यस्तै (बन्धुल) मल्लिकाले “महालतापसाधन” भन्ने आभरण बस्त्रदान दिएकी थिइन् । यसप्रकार बुद्धधर्मलाई अगाडि बढाउन महिलाहरूले धेरै योगदान गरेका थिए जुन अहिले पनि स्मरणीय छ।उनले महिलाहरूलाई पनि भिक्षुणी संघमा प्रवेश हुने अनुमति दिए जसले गर्दा आज भिक्षुणी परम्परा नभएपनि अनागरिका प्रव्रज्या ग्रहण गर्ने परम्परा चलिआएको छ।उनको महापरिनिवारण पछि उनको संघ दुई गुटमा विभाजन हुन पुग्यो । एउटा बुद्धको उपदेशलाई जस्ताको त्यस्तै लागु गर्न चाहन्थे भने अर्कोले उनको उपदेशमा समय सापेक्ष परिवर्तन चाहन्थे । यसरी महायान र हिनयानको स्थापना भयो ।

पहिला उनको उपदेश श्रुति परम्परामा मात्र आधारित थियो तर पछि आएर बुद्धका सबै उपदेश र धर्मोदेशनालाई प्रथम संग्राहना पश्चात् लिपिबद्ध गर्ने भयो र त्यसलाई त्रिपिटक भनियो । पिटक भनेको टोकरी हो। यस त्रिपिटकमा तीन वटा सुत्रपिटक, विनयपिटक र अभिधम्मपिटक छन्। त्यसमध्ये विनयपिटकलाई महत्वपूर्ण मानिन्छ। आजका भिक्षु भिक्षुणीहरू विनयपिटक अनुशरण गरेको पाईन्छ। त्यसैले भिक्षु र भिक्षुणीहरूको नियममा फरकपर्न आएको छैन । विनय पिटकको पालन गर्दै आएकोले नै आज पनि बुद्ध धर्म संघ जीवन्त रहेको छ भने सारा संसारमा यसको महत्व दिनानुदिन अभिवृद्धि हुँदैछ।

तेस्रो शताब्दीमा मगधका सम्राट अशोक बुद्धधर्म प्रति धेरै नै भुकाव राख्दथ्यो । उनले आफ्नो शासनकालमा धेरै युद्ध गरे । अन्तिममा युद्धमा मरेका मानिसहरूदेखि उनमा परिवर्तन आयो र बुद्ध धर्म अंगिकार गरे । उनको छोरी संघमित्रा भिक्षुणी संघमा प्रवेश गरे र छोरा महेन्द्र पनि भिक्षु भए । त्यतिबेला भिक्षुणी प्रव्रज्या भिक्षुहरूले बनाउने चलन थिएन । त्यसैले उनीहरू श्रीलंकामा गई त्यहाका रानी अनुला लगायत अरुलाई पनि प्रव्रजित गराईन । यसरी संघमित्राले पनि बाहिर देशमा समेत बुद्ध धर्मको प्रचार-प्रसार गरिन भने स्वयं सम्राट अशोकले नेपालमा आई लुम्बिनी स्थित बुद्ध जन्मेको ठाउा भनी आफ्नो अशोक स्तम्भ गाडे जुन प्रमाणको रूपमा आजसम्म पनि रहेको छ । त्यतिबेला उनको साथमा उनको अर्को छोरी चारुमती पनि आएकी थिइन् । उनले नेपालकै देवपाटनको राजकुमार देवपालसाग विवाह गरिन । उनले चारुमती विहार निर्माण गरिन र त्यहा भिक्षु भिक्षुणीहरूलाई बस्न दिइन् । उनकै नाममा पछि त्यस ठाउाको नाम चाबाहिल रहन गयो

जुन आजसम्म पनि रही आएको छ । यसप्रकार अशोककोपालामा पनि महिलाहरुको बुद्ध धर्ममा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको देखिन्छ ।

लिच्छविकालको वारेमा त्यति थाहा नभएपनि विभिन्न अभिलेखमा उल्लेख भएको कुराले गर्दा त्यस बेलाको युगलाई स्वर्ण युग भनिन्छ । त्यतिबेला धर्ममा पनि निकै प्रगति भएको देखिन्छ । लिच्छविकालमा वैष्णव शैवधर्मको बाहुल्यता हादाहादै पनि बुद्ध धर्मले पनि गति लिएको पाउछौ । त्यतिबेला बुद्धधर्मको विकासमा राजाहरुकोसाथै महिलाहरुको पनि योगदान रहेको मृगिनीको अभिलेखमा उल्लेख पाइयो । उनले आर्य भिक्षुणी संघको लागि गन्धकुटिको प्रतिसंस्कारको लागि निकै खेतदान गरेकी थिईन भने अर्कोतिर जो निरीह महिलाहरु थिए तिनीहरु अर्को जन्ममा फेरि महिला भएर जन्मन नपाओस् भनी वरदान मागेको उल्लेख छ । चावाहिलको एउटा अभिलेखमा कुनै कारणवश यिनीलाई स्त्रीतत्व बैराग लागेको भाव प्रष्टाएकोछ। यस अभिलेखमा उनको बौद्धचर्या (करुणा , दानको) विवरणका साथै अर्को जन्ममा पुरुष हुने अभिलाषाले उनको बोधिचित्त प्रतिको अनुराग नदर्शाउने पनि होईन।(डा.मिलन रत्न शाक्यको अनुसार)। राजा मानदेवले मानविहार बनाएको कुरा अभिलेखमा उल्लेख गरिएको छ ।त्यतिबेला थुप्रै विहारहरु निर्माण भएको देखिन्छ। अशुवर्माले आफ्नो छोरी भृकुटीको विवाह तिब्बती राजा सङ्गचङ्ग गम्पोको साथ गरिदिएका थिए। उनले आफ्नो दाइजोको रूपमा अक्षोभ्य,मैत्रीय बुद्ध र आर्यताराको मूर्ति लगेकी थिइन्।यसप्रकार तिब्बतमा पनि बुद्धधर्मको प्रचारप्रसार गरिन् र तिब्बतमा अन्तराष्ट्रिय धर्म संस्कृति सम्बन्ध कायम राख्न सफल भईन्। नरेन्द्रदेव राजा तिब्बतमा हुर्केका भएर पनि उनले बुद्धधर्मलाई महत्व दिएका थिए । उनले आफ्नो कम्मरपेटीमा समेत बुद्धको मूर्ति अंकित गरेका थिए । त्यतिबेला बुद्ध धर्मको प्रचारप्रसार भएको पाउछौं। अशुवर्माले आफ्नो छोरी भृकुरीको विवाह तिब्बती राजा सङ्गचङ्ग गम्पोको साथ गरिदिएका थिए । उनले आफ्नो दाइजोको रूपमा अक्षोभ्य, मैत्रीय बुद्ध र आर्यताराको मूर्ति लगेकी थिइन् । यसप्रकार उनले तिब्बतमा पनि बुद्धधर्मको प्रचारप्रकार गरिन् । तिब्बतसंग अन्तराष्ट्रिय धर्म संस्कृति सम्बन्ध कायम राख्न सफल भईनायसको साथै अन्य नागरिकहरुले पनि भिक्षु भिक्षुणी संघमा दान दिएका कुराहरु विभिन्न अभिलेखमा उल्लेख भएका छन् । यसरी लिच्छविकालमा पनि महिलाहरुले बुद्धधर्ममा महत्वपूर्ण योगदान गरेका थिए ।

मध्यकालमा आएर बुद्धधर्मले निरन्तरता पायो।त्यतिबेला धेरै विहारहरु बने,टोल टोलको नामनै विहारको नामबाट राखिएको थियो। मध्यकालमा पनि तिब्बतसंगको सम्बन्ध

विहारले गर्दानै भएको थियो। १४औं शताब्दीमा आएर बौद्ध समयको बाहुल्यता परयो। नालन्दा, विक्रमशील विहारबाट पलाएन भएका भिक्षु र विद्वानहरू याही विहारमा बस्न थाले र धर्मको प्रचार पनि गरे। तर थेरवादी नभएर यस समयमा महायान, मन्त्र, तन्त्रयान र वज्रयानको प्रभाव बढी पयो। यतिबेला थेरवादी भिक्षु भिक्षुणीहरूलाई एक आपसमा विवाह गर्न लगाई विहारलाई बहालवहिलमा परिवर्तन गरे। राजा जयस्थितिमल्लको शासनकाल (ई.स. १३८०-१३९५)मा सबै थेरवादी भिक्षु भिक्षुणीहरूलाई वज्रयानी गुभाजू गुभानीमा परिवर्तन भए। बौद्ध परम्परा शीललाई भन्दा कमकाण्डलाई महत्व दिएर वज्रयानको परम्परा कायम भयो। वज्रर्चाय र आर्चायहरू पण्डितमा आधारित भयो र जजमानी संस्कृतीहरू मा परिणत भयो। भिक्षुहरू पनि तन्त्रयानमा गएर तान्त्रिक भए। विस्तारै भिक्षुहरूले शाक्यभिक्षु भनेर नाम जोरेको देखिन्छ। यसले गर्दा बहालमा बहिचो राख्ने परम्परको थालनी समेत भयो। वज्रयानको थालनी भए पश्चात महिलाहरूको भूमिका अझै गहन हुन गएको देखिन्छ। भने उनीहरूको योगदान अत्यन्त महत्वपूर्ण मन्नु पर्दछ। हरेक क्रियाकलापमा महिलाहरूको उपस्थिती उल्लेख्य देखिन्छ। 'वेदान्त' होस वा जात्राहरूमा रथ तान्ने होस वा अन्य कार्यमा महिलाहरूको सहभागितालाई अनिवार्य मानेको देखिन्छ।

आधुनिककालमा आएर बुद्ध धर्मको पुनरुत्थान भयो। यसवेला भिक्षु महाप्रज्ञा कुशीनगर गई प्रथम थेरवादी भिक्षु भए भने प्रज्ञानन्द नेपाल मित्र आउने प्रथम थेरवादी भिक्षु भए। उनीहरूले काठमाडौंमा बुद्धधर्म सम्बन्धी ज्ञानको प्रचारप्रसार गरे। भिक्षु प्रव्रज्या गराउनुका साथै उनीहरूले गरेको धर्मोपदेश गर्न थाले र यसबाट प्रभावित भएर धेरै पुरुषहरू प्रव्रज्या ग्रहण गरे। तर राणाकालीन शासकहरूलाई यो कुरा मनपरेन र उनीहरूले वि.स. २००१ सालमा भिक्षुहरूलाई देश निकाला गरे। तर पछि अमृतानन्द भिक्षुको सहयोगमा श्रीलंकाको धर्मदूतहरू आई राजा शासक समक्ष विन्तिपत्र चढाई फेरी देश भित्र निम्ताए। यस पछि भने नेपालको थेरवाद बुद्ध धर्मले नया आयात शुरुवात गरे। भिक्षु प्रज्ञानन्दले पुरुषलाई मात्र नभएर महिलाहरू समेतलाई अनागारिका प्रव्रज्या गराए। जसले गर्दा फेरि बुद्धधर्मको संघमा महिलाहरूको पाइला पयो।

भिक्षुणी परम्पराको अन्त्य भए पनि अनागारिकाको परम्पराको शुरुवात भयो। नेपालमा एक पछि अर्को अनागारिकाहरू बन्दै गए पछि अनागारिकाहरूले बुद्धधर्मको प्रचारप्रसार गरी परियति शिक्षाको अध्यापन गराए भने नैतिक शिक्षाको पनि पाठ पढाए।

यसरी दुर्गम क्षेत्रमा पनि धेरै दुःख कष्ट सहेर निरन्तररूपमा बुद्धधर्मको प्रचारप्रसार गर्दै आए । यसरी आज आएर अनागारिकाहरुको पनि छुट्टै संघ स्थापना भयो ।

बुद्धधर्ममा पनि नया-नया बौद्ध संस्कारहरु ल्याइए । जसमध्ये दशशीलमाता, शीलवती वा ऋषिणी प्रब्रज्या पनि एक हो । यो प्रथा नेपालमा नया भएपनि यसलाई अनागारिका हुनको लागि लिइने परीक्षणकालको रूपमा पनि लिइन्छ भने अहिले आएर यसलाई गुफाको विकल्पको रूपमा पनि लिइयो । नेवार समुदायमा बालिकाहरुलाई गुफा राख्ने प्रचलन छ तर आजकल समयको अभाव, मितव्ययी र बुद्धधर्म सम्बन्धी केही ज्ञान पाउन आजकल बालिकाहरुलाई पनि ऋषिणी प्रब्रज्या (दशशील माता वा शीलवती) गराई कर्म देखाउने चलन छ । यो चलन उपत्यकामा मात्र सीमित नभएर आज उपत्यका बाहिर पनि त्यतिकै रूपमा प्रचलन हुँदै गइरहेको छ । इच्छा हुनेहरुले बालिकालाई ऋषिणी प्रब्रज्या ग्रहण गराएर पनि गुफा राख्दछन् भने कोही यसैमा कर्म पुरा भएको मान्दछन् । ऋषिणी प्रब्रज्याले गुफाको विकल्पको काम गरेको देखिन्छ । तर ऋषिणी प्रब्रज्या मा शील, समाधी र प्रज्ञाको अभ्यास भई स्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी र अर्हत भई निर्वाण प्राप्त गर्नु नै यसको अन्तिम लक्ष्य हो भन्ने मलाई लाग्दछ । भिक्षु, भिक्षुणीहरु पनि यहि शील, समाधी र प्रज्ञाको उपयोग गरेर अर्हत भएका हुन्छन् । यसरी यसकार्यमा पनि महिलाहरुको योगदान नै महत्वपूर्ण रहेको हामी देख्दछौ । यसप्रकार बुद्धकाल देखि आधुनिककालसम्म बुद्धधर्ममा महिलाहरुको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको छ ।

६.२ निष्कर्ष

- १) बुद्धकालमा बुद्धले प्राप्त गरेको बोधिज्ञानको प्रचारले त्यसबेला सबै वर्गमा प्रभाव पारेको थियो। जस मध्ये महिलाहरु पनि थिए। उनिहरु पनि बुद्धको शील, समाधि र प्रज्ञाको कारणले जीवनको सही अर्थको बारेमा ज्ञान पाएर उनीहरु दान धर्म गर्न थाले। जसले गर्दा दान गर्ने परम्पराको शुरुवाट भयो भने उनको धर्मोदेशना सुनेर धेरै महिलाहरु स्रोतापन्न, सकृदागामी, अनागामी र अर्हत भए।
- २) अशोकको समयमा पनि बुद्धधर्मले धेरै प्रचार पाएको पाउछौं। उनी स्वयं बौद्ध थिए भने उनको छोरी सघमित्रा पनि बुद्धधर्म तिर लागेर भिक्षुणी भएकी थिईन्। उनले नै लंका सम्म गएर त्यहाको रानीलाई प्रब्रजित गराईन भने

अन्तराष्ट्रिय जगतमा बुद्धधर्म फैलाउने कार्यमा महत्वपूर्ण योगदान दिइन्। अर्को छोरी चारुमती ले पनि नेपालमा आएर यहाकै राजकुमार देवपालसंग विवाह गरी चारुमती विहारको स्थापना गरीन्। यसरी उनले पनि बुद्धधर्म प्रति धेरै महत्वपूर्ण योगदान दिएकी थिइन्।

- ३) अशुवर्माको शासनकालमा बुद्धधर्मले प्रशस्त मात्रामा ठाउ पाएको अभिलेखबाट थाहा पाउछौं। त्यतिबेला थुप्रै विहारहरू बनेको थियो भने स्वयं अशुवर्माकी छोरी भृकुटीले पनि आफ्नो विवाहमा अक्षयोभ्य, आर्यतारा र मैत्रय बुद्धको मूर्ति लगेर तिब्बतमा बुद्धधर्मको प्रचार गरिन्। यसरी लिच्छविकालमा पनि महिलाहरूले बुद्धधर्मको प्रचारमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको किन्नरी जातक उल्लेख भएको अभिलेख र मृगिनीको अभिलेखबाट प्रष्ट हुन्छ ।
- ४) मध्यकालमा आएर बुद्धधर्मले महत्व पाएको थियो। त्यतिबेला थेरवादी परम्परा भन्दा तन्त्र, मन्त्र र वज्रयानी परम्पराको विकास भएको पाउछौं। त्यहि समयमा तुलजा भवानीको रूपमा कुमारीलाई पूजा गर्ने प्रचलन चल्यो भने भिक्षु भिक्षुणीहरूलाई एक आपसमा विवाह गराएर गुभाजू र गुभानीको परम्पराको थालनी भयो । यसै कारणले नकि परम्पराको पनि विकास भयो । जसमा महिलाहरूको भूमिका नै महत्वपूर्ण रहेको देखिन्छ।
- ५) आधुनिककालमा आएर नेपालमा लोप भएको थेरवादी बुद्धधर्मको फेरी पूनरुत्थान भयो। भिक्षु प्रज्ञानन्द र भिक्षु अमृतानन्दको योगदानले गर्दा नेपालमा पून थेरवादी बुद्धधर्मले स्थान पायो।
- ६) भिक्षु प्रज्ञानन्दको अग्रसरतामा पहिलो पटक महिलाहरूलाई पनि अनागारिका बनाउने प्रचलन चल्यो। जसले गर्दा अनागारिकाहरू पनि आज आएर सकृयरूपले बुद्धधर्मको प्रचारमा लागेको देखिन्छ।
- ७) अनागारिकाको प्रचलन बढेपछि बुद्धधर्ममा नया आयाम थपियो जसलाई ऋषिणी प्रवज्या भन्ने गरिन्छ। यो प्रवज्या यति प्रचलित भयो कि यसलाई गुफाको विकल्पको रूपमा पनि हेरिन् थालियो । यसलाई श्रामणेरी र

अनागारिका हुनु भन्दा अघि परिक्षणकालको रूपमा पनि लिइनु थालियो। यसरी यो प्रवज्यालाई प्रचलनमा ल्याउन अनागारिकाहरुको भुमिका महत्वपूर्ण रहेको देखिन्छ ।